

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик нəгəйəлэр мəчлурəsi)

4

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əлағ

·Бақы — 1974

Бүтүн өлкөлөрүн пролетарлары, бирлешин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ
(Методик мəгалəлəр мəчмуəsi)

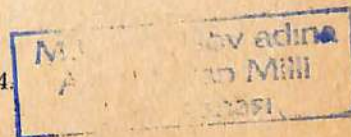
№ 4 (84)

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1974

© «Азəрбајчан дили вə əдəбијаты тəдриси», 1974.

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

МҮНДӘРИЧАТ

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. Абдуллајев. Шакирдләрин нитг мэдәнијјәтинә диггәти артыраг	3
Әфшан Чаббарова. Инша-ифадәләр вә онларын үслуб вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсиндә ролу	11
Ә. Кәлбәлијев. Азәрбајчан дили дәрсләриндә инша јазылар үзрә ишин сәмәрәли тәшкили јоллары	18
Б. Б. Нәсиров. Исмин һал категоријасы илә мәнсубијјәт категоријасынын фәргләндирилмәсинә даир	25
Сабир Ваһидов. Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә зачотларын тәшкили вә кечирилмәси	28
Гијмәт нормалары	35
Азәрбајчан дилиндән III вә IV рүбләр үчүн програм мате-риалларынын планлашдырылмасы	54

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ

Нәриман Әлијев. Әдәбијат тәдрисиндә мүасир епик ше-римизин үслуб вә сәнәткарлыг хусусијјәтләринин өјрәдилмәси	65
Ағасән Бәдәлов. Ики поеманын тәдриси һаггында	77
Сәдник Пашајев. Ашыг јарадычылыгында тәчниси өјрә-дилмәсинә даир	85
Нәриман Оручәлијев. Әдәбијат дәрсләриндә статик экран васитәләриндән истифадә	95
Бајрам Әлирзајев. С. Вурғунун атеист көрүшләрини ша-кирдләрә нечә изаһ едирәм	104
1974-чү илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмүәсиндә дәрч олунмуш материаллар	109

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНӘ ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

Азәрбајчан халгынын мэдәни сәвијјәси бөјүк бир сүр'әт-лә инкишаф едир; социалист мэдәнијјәтинин мүһүм саһәлә-риндән бири олан нитг мэдәнијјәтинә мараг кетдикчә артыр. Һазырда ичтимаијјәтимизин кениш бир һиссәси нитг мэдәниј-јәтини јүксәлтмәк ишиндә гаршыја чыхан практик мәсәләлә-рин шәрһи илә чох марагланыр. Бунунла әлағәдар олараг, је-ни програмын тәләбинә көрә VIII синфин Азәрбајчан дили програмына «Нитг мэдәнијјәти вә үслубијјат» ејни заманда «Дил һаггында үмуми мә'лумат» адлы ики мүһүм мөвзу да дахил едилмишдир.

Биз көзәл, сәлис, рәван вә тә'сирли даныша билмәк бача-рығы кими мүһүм бир мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтинин нәзәрә алараг, мүәллимләрә көмәк мөгсәдилә, һәммин мөгәләни, нитг мэдәнијјәти һаггында шакирдләрә вериләчәк мә'лумата һәср етдик.

Нитг мэдәнијјәти нәдир?

Нитг мэдәнијјәти, сөз усталығы, јахшы данышыб јазә билмәк саһәсидир; бу мэдәнијјәт, нитг васитәләриндән мөгсә-дәујгун вә тә'сирли истифадә етмәк бачарығыдыр.

Јүксәк нитг мэдәнијјәти дедикдә биз, һәр шејдән әввәл, дили мүкәммәл билмәји, сөзләри мүвәффәгијјәтлә сечиб иш-ләтмәји, фикри мәнтиги, ифадәли, ајдын вә парлаг сүрәтдә изаһ едә билмәји нәзәрдә тутуруг. Әлбәттә, дилин грамматик вә тәләффүз нормаларыны көзләмәдән нүмунәви нитгә јајә-ләnmәк олмаз; чүнки бунлар шифаһи вә јазылы нитгә верилән

биринчи таләб вә нитг мәдәнијјәтинин илк пилләси һесаб олу- нур.

Адәтән нитг мәдәнијјәтинин үмуми јүксәлиши илә јана- шы, көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәти, јә'ни натиглик ис- те'дады да инкишаф етмәјә башлајыр.

Көзәл данышмаг истәјән о заман мәһарәтли нитгә малик ола биләр ки, о, чаплы данышыг дили илә китаб дили үчүн ха- рактерик олан ифадә вә васитәләри тәркиб һалында алыб бир- ләшдирә билсин. Өз характеринә көрә мүхтәлиф вә рәнкарәнк олан бу нитг васитәләринин данышыгда тәтбиги, һәм әдәби дили кенишләндириб зәнкинләшдирмәјә көмәк едир, һәм дә китаб дили илә чаплы данышыг дили арасында гаршылыгыла эләгә јарадыр.

Көзәл данышмаг јахуд натиглик мәһарәти дедикдә биз, һәр шејдән әввәл көз өнүнә тә'сирли, ајдын вә парлаг, ифа- дәли вә күтләви бир нитги кәтиририк. Бүтүн бу кејфијјәтләр јахшы данышмаг (натиглик) исте'дадыны ади мәншәт даны- шыг дилиндән фәргләндирир.

Мүәллимин нитги саф, сәлис, ајдын вә тә'сирли олмалы- дыр. Тәчрүбә көстәрир ки, натиглик мәһарәти олан мүәллим- ләр өз чыхышларыны парлаг, гүввәтли вә тә'сирли һала сал- маг үчүн бир сыра бәдин-тәсвир васитәләриндән истифадә едирләр. Мүәллимин натиглик мәһарәти (јә'ни, көзәл вә ај- дын данышыг габилијјәти), онун данышыгындакы бәдин-е- тетик үнсүрләрин тә'сири, шакирдләрин дә данышыг дилинин кејфијјәтини јахшылашдырыр, онларда нитг мәдәнијјәтинин инкишаф едиб, тәкмилләшмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Нитг мәдәнијјәти, грамматик чәһәтдән чүмләләри дүзкүн гурмаг, фикри ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгыла, әдәби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны көзләјәрәк ифадә етмәји бачармаг демәкдир.

Мә'на дәгиглији, лүғәтинин зәнкинлији вә кенишлији, грамматик дүзкүнлүјү, мәнтиги дүрүстлүјү, бәдин тәсвирли- ји вә сәлислији илә фәргләнән нитг, мэдәни нитг адланыр. Мә- дәни нитг шифаһи чәһәтдән һазыркы орфоэпија (дүзкүн әдә- би тәләффүз) нормаларына, јазылы чәһәтдән исә орфографи- ја вә дурғу ишарәләри нормаларынын тәләбләринә чаваб ве- рә биләчәк сәвијјәдә олмалыдыр.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, һәр шејдән әввәл, грам- матика, дилин лүғәт тәркиби вә орфографиясы саһәсиндәки әдәби нитг нормаларыны мәнимсәмәкдән чох асылыдыр. Әдә-

би дил чаплы ичтиман бир һадисә кими инкишаф едир вә тәкмилләшир. Бурада бә'зи сөzlәр тәдричән арадан чыхыр, грамматик вә орфоэпик нормалар дәјишир, башга нормалар- ла әвәз олунар, лүғәт тәркиби исә сөzlәр һесабына артыр.

Нитгдә ишләтмәк үчүн сөз сечмәк.

Грамматиканы билмәк инсана өз фикирләрини дүзкүн ифадә етмәк имканы, дилә исә дүзкүн гурулуш вә дәркетмә характери верир. М. И. Калининни дедији кими, грамматика јахшы данышыгы өјрәтмир, чүнки дүзкүн данышмаг вә јах- шы данышмаг дедикдә, бунлар тамамилә ајры-ајры шејләр- дир.

Демәк, нитгин тәкчә грамматик чәһәтдән дүзкүн олмасы илә иш битмир, нитг ејни заманда ајдын вә ифадәли дә олма- лыдыр. Бә'зән сөzlәрин формача дүзкүн ишләдилмәсинә вә чүмләләрин дүзкүн гурулмасына бахмајараг, орадакы фикир- ләр ајдын, дәгиг вә ифадәли олмаја да биләр.

Нитгин ајдын, дәгиг вә ифадәли олмасы үчүн јалпыз практик чәһәтдән грамматиканы билмәк кифајәт дејилдир; бурада јазылы мәтнин вә ја шифаһи сурәтдә дејиләләрин тез, һәм дә дүзкүн дәрк олунамасына көмәк едән елә сөzlәр сечмәји бачармаг лазымдыр ки, о сөzlәр үслуб тәләбләрини позмадан, нитгдәки мә'наја тамамилә үјгүн кәлмиш олсун.

Тәбнидир ки, чох сөз билән вә онларын мә'насыны јахшы дәрк едән адам (јә'ни, чохлу сөз еһтијатына малик олан адам) һәмишә өз фикирләрини чәтнелик чәкмәдән, сөрбәст сурәтдә ифадә едә биләр. Опа көрә нитгини дәгиг вә ифадәли шәклә салмаг истәјән һәр бир кәс, мүтләг өз үмуми мэдәни сәвијјә- сини мүнтәзәм олараг инкишаф етдирмәли вә фәал сөз еһти- јатыны артырмаға чалышмалыдыр. Инсанын фәал сөз еһти- јатынын артмасы, онун мәшгул олдугу ишин характери, онун ичтиман ишләрдә нә дәрәчәдә иштирак етмәси, тәһсил илә саир илә бағлыдыр. Инсан јалпыз мүнтәзәм сурәтдә классик вә мүасир әдәбијјат нүмунәләрини, публицист, елми-күтләви вә фәлсәфи әсәрләри охумагла өз фәал сөз еһтијатыны зән- кинләшдирә биләр.

Бә'зән елә шәхсләрә раст кәлмәк олур ки, онлар өз ана дилләриндә данышаркән лүғәт еһтијатларынын касыблыгындан, бир чох сөzlәрин мә'насыны вә ишләнмә јерини билмир- ләр; буна көрә дә о адамлар һәмин сөzlәри сәһв вә тәһриф олунар шәкилдә тәләффүз едирләр. Мәсәлән, белә бир чүм-

лэни алаг: «Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәри дөврү-мүздә белә әһәмијәтини итирмәмиш вә өз мүәллифинә өлмәз јер газандырмышдыр». Бу чүмләдә. «јер» дејил «ад» газандырмышдыр дејилмәли иди.

Үмумијәтлә, сөзләри гејри-дәгиг вә бә'зән дә сәһв ишләдәнләр чох вахт нә барәдә данышдыгларыны јахшы тәсәввүр етмәјән адамлар олурлар. Мәсәлән: сүр'әт әвәзинә сурәт; мәс'ул әвәзинә мәһсул; факт (јә'ни, һәгиги һадисә) әвәзинә фактор (јә'ни, һәрәкәтвәричи гүввә, мүәјјән бир иш вә ја һадисәнин сәбәби) кими сөзләрин нитгдә јанлыш ишләдилмәсини јалһыз бунунла изаһ етмәк олар.

Нитгин дәгиг вә ајдынлығы чох вахт синонимләрин дүзкүн сечилмәсиндән асылдыр. Синонимләр—јахын мә'налы сөзләр олсалар да мә'нача вә үслуби хүсусијәтләринә көрә ејни дејилдирләр (мәсәлән: ири-бөјүк-јекә-нәһәнк сөзләри кими).

Синонимләр ејни мә'на дашыја билсәләр дә онлар данышанын әшјаја олан мүнәсибәтини мүхтәлиф чәһәтдән ифадә едәрәк, она рәнкарәнк үслуби хүсусијәтләр верирләр (уча, јүксәк, узун, гәлби, дик, гуш гонмаз сөзләрини мугајисә един). Нитги даһа да ифадәли етмәк, ону сәлис вә рәнкарәнк шәклә салмаг мәгсәдилә, синоним сөзләрдән истифадә едиркән, һәммин сөзләрин үслуби характери илә мәтнин үмуми үслуби арасында мүтләг мүәјјән бир ујғунлуғ јарадылмалыдыр. Синонимләри билмәк вә онлары нитгдә дүзкүн ишләтмәји бачармаг, дили практик сурәтдә вә јүксәк сәвијәдә билмәјин әләмәтидир.

Синонимләр нитги ифадәли һала салмаға имкан јарадыр вә ону зәнкинләшдирир: синонимләр фикри дәгигләшдирир вә јерсиз ишләдилән сөзләрдән узаглашмаға көмәк един. Синонимсиз нитг рәнксиз шәкил кими шејди; јазычынын дилиндә синонимләрин касыблығы, онун үслубунун, дилинин касыблығы илә изаһ олунур. Синонимләр нитги зәнкинләшдирмәклә бәрәбәр, тәкрардан гачмаг үчүн данышан вә јазанын әлиндә әсас васитәдир.

Азәрбајчан әдәби дили өз ифадә васитәләрилә чох зәнкиндир. Бу зәнкинлик, дилимизин орижиналлығы, өзүнә хас олан чәһәтләри вә гәдим тарихә малик олмасы, ејни заманда садә халг дили, диалектләр, алынма сөзләр вә халгын идеоматик ифадәләри, өз дахили имканлары (зәнкин сөздүзәлтмә васитәләри) илә изаһ олунур.

Мүәјјән бир фикир һаггында данышмаг истәркән ујғун сөзләри тапыб үслубу позмадан дүзкүн вә јерли-јериндә ишләтмәк үчүн дилин лүғәт тәркиби һаггында кениш тәсәввүрә малик олмаг вә нитг мәфһумунун нәдән ибарәт олдуғуну там вә ајдын билмәк лазымдыр.

Нитгдә сәһв бурахмамаг, һәр сөзү јериндә ишләтмәк үчүн данышан адам мә'насыны билмәдији сөзләри лүғәтдән өјрәнмәли вә ја биләнләрдән сорушмалыдыр.

Дил инсанлар арасында үнсијәт вә фикир мүбадиләсинә хидмәт етмәк үчүн бир васитәдир. Одур ки, дилдә ифадә едилмиш фикир, динләјичи вә охучуја ајдын олмалыдыр. Чүмләдәки мә'наја ујғун кәлмәјән јерсиз ишләдилмиш вә ја ујдурулмуш сөзләр, сөјләнилән фикри дәрк етмәји чәтинләшдирир; белә һаллар, ејни заманда, әдәби дилин тәләбләрини јахшы билән адамларын естетик зөвгүнү корлајыр. Бунлардан башга, нитгдә мә'насы ашлашылмајан әчнәби сөзләр вә ја мөһәлли диалектизм вә жаргон сөзләрин ишләдилмәси дә сөјләнилән фикрин дәрк олунмасыны хејли чәтинләшдирир.

Нитгдә дилин бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмәји бачармаг лазымдыр. Натигликдә вә бә'зән ади нитгдә (шифаһи данышыгда) дилин бәдии тәсвир васитәләриндән: епитет (јә'ни, вәсф вә бәдии тә'јинләрдән), тәшбиһ (бәнзәтмә), тәзад, метафора (истиарә) вә саирдән кениш истифадә олунмалыдыр.

Ифадәнин ајдынлығы вә садәлији, чүмләләрин грамматик чәһәтдән дүзкүн гурулмасы вә сөзләрин јерли-јериндә ишләдилмәси нитгин дәрк олунмасыны хејли асанлашдырыр, она ифадәлик верир, ону парлаг, образлы һала салыр, динләјичи вә ја охучуда естетик зөвг јарадыр.

Јериндә ишләдилмиш ифадәләр, дүрүст сечилмиш епитетләр, кезәл бәнзәтмә вә мугајисәләр—бүтүн бунлар, динләјичи вә ја охучуда нитгин мәзмунундан алыначаг зөвгү артырмаға көмәк едир.

Данышанын ирәли сүрдүјү фикирләр јалһыз дүзкүн ифадә олундуғу заман, динләјичиләрин шүуруна һәм тез, һәм дә дәгиг чата биләр. Бу мәсәләдә интонасијанын дүзкүн ишләдилмәси дә мүһүм рол ојнајыр.

Интонасија мүрәккәб бир һадисәдир. Бура: сәс тонунун алчалдылыб-јүксәлдилмәси, нитгин сүр'әти, тәләффүзүн гүввәтләндирилиб зәифләндирилмәси, чүмлә дахилиндә фасиләнин олуб-олмамасы вә саир дахилдир. Интонасија бизә, тәс-

диг чүмлэлэрин суал вэ нида чүмлэлэриндэн, табесизлик элагэсини табелилик элагэсиндэн фэрглэндирмэк үчүн имкан жарадыр; интонасија ма'наја көрө чүмлэнин мүөжүн һиссэсини ајырмага да имкан верир. Интонасијанын көмөји илэ шүбһө, төөччүб, шадлыг, гэмкинлик, кэдэр вэ с. кими һисслэри ифадэ етмэк олур.

Јахшы нитгин эламэтлэри.

Фикри тэкчэ әдәби дилин нормаларына ујгун олараг дүзкүн сөјлөмөк кифајәт дејилдир; бурада ән сәрраст вэ мәгсәдә ујгун нитг васитэлэриндән дә истифадә олуималыдыр. Нитг мәдәнијјәтинин әсас тәләби дә будур.

Лакин нитгдә белә сөзлэри таныб ишләтмөк о гәдәр дә асан дејилдир; бунун үчүн кәркин иш тәләб олунур ки, буна поетик дилдә «сөз тапмаг әзабы» дејилир.

Јахшы нитг данышыгда ән мүнәсиб вэ ән мұвафиг сөз сечмәји тәләб едир. Јахшы нитг о нитгә дејилир ки, онда ишләдилән сөзләр, нәзәрдә тутулан мәсәлэнин шәрһи үчүн, мұвафиг вэ мәгсәдәујгун олсун.

Јахшы нитг мәфһумунун чох реал вэ объектив бир базасы вардыр ки, о да услубијјатдыр. Услубијјат дилчиликдә фикир вэ һиссләримизи ифадә етмөк үчүн дилин ихтијарында олан васитэлэри өјрәнән бир шө'бәдир.

Бизим шифаһи вэ јазылы нитгимиз, һәр шејдән әввәл ашагыдакы үч шәрти: нитгин дүзкүнлүјүнү, ајдынлығыны вэ дәгиглијини тә'мин етмәлидир.

Нитгин дүзкүнлүјү, данышыг вэ јазыда грамматика рајдаларыны көзләмәкдән ибарәтдир. Нитгин ајдынлығы, фикри елә ифадә етмәји истәјир ки, дилләјичи вэ ја охучу асанлығыла, һеч бир чәтинлик чәкмәдән ону анлаја билсин. Нәһајәт, нитгдә дәгиглик о демәкдир ки, нитг данышанын фикирләринә, јә'ни онун нә демәк истәдијинә ујгун олсун.

Инсан өз фикир вэ һиссләрини башгаларына бүтүнлүклә чатдыра билмәк үчүн әввәлчә, зәнкин сөз сһтијатына малик олмагы, сонра нсә мүөјјән сөзлэри сечиб ишләтмәји бачармалыдыр.

Данышан өз нитгиндә һәр бир сөзү ишләдиркән һәмни сөзүн ифадә едәчәји фикри нә дәрәчәдә дәгиг верә билләчәјини габагчадан өзлүјүндә ајдын етмәлидир.

Демәк, сөз сечмәк һалә ишин бир тәрәфидир; сөзләр әсасында чүмлә гурмагы да бачармаг лазымдыр. О бири тәрәф-

дән нитгин ајдынлығы вэ дәгиглији јалныз мүнәсиб сөзләр тапмагла битмир, ејли заманда һәмни сөзлэри чүмләдә јерлијериндә ишләтмәји бачармаг да шәртдир.

Биз фикримизи дүзкүн, ајдын вэ мәгсәдә мұвафиг сурәтдә ифадә етмәјә чалышдыгымыз кими, ону чазибәли, тә'сирли вэ бә'зән емоционал бир һала салмаг да истәјирик; һәмни мәгсәдлә нитгимизи бәдни образларла бәзәмәјә сәј едирик ки, бу сәһәдә әлимиздә олан әсас васитэләрдән бири сөздүр. Инсан һәр бир тәсәввүрә гаршы мүөјјән сөзләрә маликдир; мәсәлән: китаб, дәфтәр, гәләм вэ с. бу кими сөзлэрин чәмијјәт ичәриндә шәртләндирилмиш вэ мүөјјән ма'насы вардыр. Лакин һәјәтдә әшја вэ тәсәввүрләр о гәдәр чохдур ки, бунлары тамамилә мұстәгил вэ ајры-ајры сөзләрлә ифадә етмәк чәтиндир. Ахы биз бир сөздән мұхтәлиф шәкилдә истифадә етмәјә вэ она мұхтәлиф ма'налар вермәјә мөчбуруг. Мәсәлән, дил сөзүнү алаг. Бу сөз, јә'ни дил, әсасән, инсан вә һејванларын ағызларында олан бир үзвү (әт парчасыны) билдирир. Амма «дили-миз зәнкинләшир» чүмләсиндә дил сөзүнүн ма'насы тамамилә башгадыр.

Јахуд, зәнкинләшмәк дөвләтә, сәрвәтә малик олмаг демәкдир. Көрүндүјү кими, јухарыдакы чүмләдә һәр ики сөз, әсас ма'насындан ајрылмыш вэ башга ма'нада ишләнмишдир. Јә'ни «дили-миз зәнкинләшир» демәк, «сөзләримиз чохалыр» демәкдир. Мә'лумдур ки, «сөзләримиз чохалыр» чүмләсинә иһсәбәтән «дили-миз зәнкинләшир» чүмләсинин доғурдуғу тә'сир, әлбәттә, даһа гүввәтли вэ даһа чанлыдыр.

Беләликлә, јухарыдакы чүмләләрдә ишләдилән «сөз», «дил»ин әсил ма'насыны ифадә етмәдији кими, «чохалмаг» да «зәнкинләшмәк» сөзүнүн әсил ма'насыны ифадә етмир. Бурада сөзләр мүөјјән сәбәбә, әләгә вэ мүнәсибәтә көрә башга бир ма'нада ишләдилмишдир.

Демәк, сөзләр мүөјјән бир ма'на үзәриндә донуб галмыр, онлар мұхтәлиф фикир вэ һиссләри ифадә едиркән, вәзифәләриндә чох еластики олурлар. Инсанлар өз ифадәләринә бәдни вэ тәсвири бојалар вермәк үчүн, сөзлэрин бу хүсусијјәтләриндән кениш истифадә едә биләләр.

Јахшы нитг, өз тәбиәтинә көрә нитг мәдәнијјәтинин әсас бир эламәтидир. О, данышыгда анлашылмазлыг јарада билән, јахуд ики ма'налылыг вэ ја ма'насызлыг әмәлә кәтирә билән сөзләрдән дүзкүн вә јерли-јериндә ишләтмәји натиғдән тәләб едир.

Јахшы нитг ајдын вә дегиг олмалыдыр. Нитгин ајдынлығы һәмишә нитгин садәлијини, истифадә едилән сөзләрин һамы үчүн алашылан вә ајдын олмасыны тәләб едир. Буна көрә дә нитгдә ајдынлығы көзләмәк үчүн: доктор әвәзинә һәким, әксәријјәт әвәзинә чохлаг, әгәлијјат әвәзинә азлыг, мәхфи әвәзинә кизли вә с. кими ишләтмәк мәсләһәтдир.

Нитг о заман садә вә тәмиз һесаб едилә биләр ки, орада ишләдилән бүтүн сөзләр динләјичиләрин үмуми сәвијјәсинә ујғун кәлсин вә һамы үчүн ајдын вә алашылы олсун.

Нитгин ајдынлығы, садәлик вә тәмизлији уғрунда һәмишә бөјүк мүбариз олан В. И. Ленин гејд етмишдир ки, күтләнин баша дүшдүјү садә вә ајдын диллә данышмағы бачармалы, гәлизи терминләри, әчнәби сөзләри... кәнара атмалыдыр (В. И. Ленин, әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 377).

Беләликлә, нитгин садәлик вә тәмизлији, ајдынлығы, истифадә едилән дил васитәләринин чох дегиг вә мәгсәдәүјүгун сечилмәси илә сых әлағәдардыр.

Нитгин зәнкинлији үчүн дилимизин зәнкинлијиндән истифадә етмәк даһа јарарлы вә мүнәсиб сөзләр сечмәк тәләб олунурса, нитгин парлаглығы үчүн дилин ифадә васитәләрини билмәк вә онлардан бачарыгла истифадә етмәк тәләб олунур.

Демәк, нитг мәдәнијјәти термини сөзүн кениш мәнасында јалныз натиглик истәдадына, јәни көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәтинә малик олмаг демәк дејилдир. Нитг мәдәнијјәти ејни заманда, нитги ифадәли, парлаг, орижинал, һәм дә мараглы гурмағы бачармаг демәкдир.

Азәрбајҗан дилинин өзүнә мәхсус орижиналлығы, бәдинлији вә мәлаһәти вардыр. Мүәллим өз нитги илә шакирдләр гаршысында дилимизин зәнкин, сәлис вә образлы нүмунәләрини нүмајиш етдирмәли вә бу јолла өз шакирдләриндә нитг мәдәнијјәтинә хүсуси мараг һисси јаратмалыдыр.

Мүәллимин синиф гаршысындағы чыхышларына, онун тәлим просесиндә нитг мәдәнијјәтинә даир шакирдләрлә апарачағы ишләрә верилән тәләбләр тәхминән бунлардан ибарәтдир.

ИНША-ИФАДӘЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН УСЛУБ ВӘРДИШЛӘРИНИН МӨҢКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИНДӘ РОЛУ

Әфшан ЧАББАРОВА,
Бақыдакы 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгини инкишаф етдирмәк, онларда сәрбәст вә көзәл данышмаг, тәглиддән узаг, мүстәгил фикир јүрүтмәк габилијјәти, јазы вәрдиши јаратмаг һәр бир дил-әдәбијјат мүәллиминин борчу, вәзифәси вә арзусудур. Һалбуки бу вәзифәни, арзуну һәјата кечирмәк о гәдәр дә асан мәсәлә дејилдир.

К. Д. Ушински бу хүсусда дејирди ки, шакирдин дил габилијјәтини инкишаф етдирмәк истәјән шәхс кәрәк мәктәб-лидә фикирләшмәк, дүшүнмәк габилијјәти јаратсын. Бу, дигүрдән да, беләдир. Дүшүндүрмәк үчүн кәрәк шакирди марагландырасан, дәрсдә дејиләнләри ешитдирәсән.

Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн онлара бәдии әдәбијјәти севдирмәк лазымдыр. Шакирдин сөз еһтијаты зәнкин олса, о, фикрини ифадә едәркән мөгамына, јеринә ујғун кәлмәләр ишләдәр. Мәшһур рус методисти Острогорски јазырды ки, шакирдләри дилин көзәллијинә јијәләндирмәк үчүн јалныз һәр бир сөзүн ифадә етдији мәнананы јох, онун јаранмасыны, мәна чаларлығыны да онлара өјрәтмәк лазымдыр. Јалныз белә едикдә дилә саһиб олмаг, јијәләнмәк мүмкүндүр. Бу, рәссамлыг, бәстәкарлыг кими сәнәтдир.

Һәмишә мүталиәни севән шакирд даһа чох сөз билир, о, кәлмәнин мүхтәлиф чүмләләрдә ифадә етдији мәна чаларлығыны фәргләндирир.

Дилин мараглы, көзәл услубларына биз, јазылы вә шифаһи әдәбијјатда раст кәлирик. Бу услублар тәдричән шакирд нитгини зәнкинләшдирир.

Шәхси мütалинә! Дил-әдәбијјат мütәллими шакирдни нитг мэдәнијјәтини бунсуз инкишаф етдирә биләчәјини ағыша белә кәтирмәсини. Рус методистләриндән В. И. Чернышев јазыр ки, шакирд китаб дилинә јахын шәкилдә данышарса, она мане олма. Гој о. Крылова, Пушкинә, Туркенева вә Чехова мәхсус олан нитги мәнимсәсини. Ону мәчбур етмә ки, әвәзедилмәз дәрәчәдә дәгиг вә бәдин ифадәјә малик олан даһи устад вә натигләрин фикрини өз сөzlәри илә сөјләсини.

Марағлы бир мәсәлә мејдапа чыхыр. Ахы, биз, мütәллимләр, чалышырыг ки, шакирд башгасынын фикрләрини, чүмләрәнин өз јазысында тәкрар етмәсини. Нәмшә о шакирд жүксәк гиймәт алыр ки, иншаны сәрбәст вә мәзмуңлу јазыр. Буну хүсусилә нәзәрә чарпырмаг лазымдыр: шакирд кифајәт гәдәр сөз еһтијатына јијәләnmәсә, мütәгиллијә мејл кәтәрә билмәз. О, көркәмли сәнәткарлар, тәгигдчи вә журналистләрин јазыларыны охуја-охуја өјрәнир.

Икинчи бир чәһәтә дә диггәт едәк: мütалинәни севән, ләкин јарадычы јазылар саһәсиндә «гәләмини сынамајан» шакирдләрин дә јазылы нитги өз-өзүнә инкишаф етмир. Демәли, мütалинә шакирдин нитг мэдәнијјәтинә, үслуб вәрдишләринә јијәләnmәси үчүн јеканә васитә дејилдир. Гејд едәк ки, орта мәктәбдә шакирдләрә нәинки аналитик, һәм дә функционал үслубијјат һаггында нәзәри мәлүмат вермәјин вахты чохлап чатмышдыр. Бу ишдә мütәјјән систем көзләнилә биләр. IV синифдән башлајараг данышыг, рәсми, елми, публицистик, бәдин үслублар һаггында нәзәри мәлүмат практик ишләрлә әлагәләндириләрсә, мәктәбли нитг мэдәнијјәтинә, сөзүн һәгиги мәнәсында, јијәләнә биләр. Мәсәлән, бәдин үслуб, ону башга үслублардан фәргләндирән чәһәтләр, композисија, сүжет гурмаг һаггында нәзәри мәлүмат алаң шакирд өзү һекајә, нағыл, јумористик сәнәчик, мәктәбдә кечириләчәк әдәби-бәдин кечәләр үчүн сәнәри јазмаға чәһд едир, бу саһәдә гәләмини сынајыр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләри јарадычы јазыларә һәвәсләндирмәк, бу јазылар васитәсилә онларда јазы мэдәнијјәтини инкишаф етдирмәк олар. Азәрбајҗан дили дәрләриндә белә јазыларын апарылмасы үчүн кәниш имканлар вардыр. Әдәби иншалардан фәргли олараг бу јазылар һәјәтлә даһа чох бағлы олур вә шакирдләрин мütәһидә, јадлаш, тәсәввүр вә тәхәјјүлүнә әсәсланыр. Бу иншалар шакирдләрдә үслуби һәссаслыг вәрдишинин мөһкәмләnmәсинә јөнәлдилмә-

лидир. Ахы, үслуба јијәләnmәк мütәккәб әгли просесдир. Чох вахт шакирд она бәлли олан, чох јахшы гаврадығы һадисә, әсәр һаггында јазаркәи лазыми сөzlәр сечә билмир, фикрини сәлис, долғун чүмләрлә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир. Бир тәрәфдән мütалинә шакирдин сөз еһтијатыны зәнкипләшдирисә, икинчи тәрәфдән јарадычы јазылар, чалышмалар онларда практик вәрдишләр јарадыр. Јаваш-јаваш мәктәбли мütәгил фикир јүрүтмәк, мütәкәммәләрини ајдын, сәлис шәрһ етмәк бачарығы газаныр.

XVIII әсрин көркәмли сималарындан Г. Ж. Лессинг фикрин ајдын шәрһи һаггында јазырды: «Мәнә көрә, фикир ајдынлығы ән бөјүк көзәлликидр». Франсыз јазычысы Жүл Ренар да нитгин ајдынлығыны жүксәк гиймәтләндирирди: «Ајдын үслуб әдәбијјатчынын нәзакәтидир». Нәр бир дил-әдәбијјат мütәллими дә шакирд нитгинин ајдынлығы, сәлислијини инкишаф етдирмәјин гајғысына галмалы, дил дәрсләринә верилән саатлардан сәмәрәли истифадә етмәлидир.

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә апарылан јарадычы јазыларын ән марағлысы инша—ифадәләрдир. Мәлүмдур ки, ифадә јазыда шакирд еһитдији мәтнә јадла сахлајыр, ону нисбәтән гыса шәкилдә, мәтнә ујғун олараг ишләјир. Демәли, о, ән чох һафизсинә архаланыр, јахшы һалда мütәллифин үслубуну тәкрар едир. Инша характерли ифадәләрдә исә шакирдә тәкчә мөвзу верилир. Даһа доғрусу, инша—ифадәлә жалныз мütәллифин идејасы галыр, һадисә, сүжет хәтти, диалоглар, пејзаж, һадисәнин баш вердији јер, мәкан дәјишир. Азәрбајҗан дили дәрсләриндә апарылан башга инша нөвләриндән фәргли олараг, бу јазылар шакирдләрдә даһа чох марағ доғурур. Чүнки бу нөв инша-ифадәләрин мөвзу даирәси кәниш, тәсвир объектләрн рәнкарәнкдир; шакирд тәхәјјүлү үчүн бурада мејдан вардыр. Кичик бир тәмсилдән жалныз мөвзу, идеја алаң шакирд өз арзу вә бачарығына көрә сүжетти мütәталиф шәкилдә инкишаф етдирир. Јаратдығы «һекајә»ни башгаларындан марағлы гурмаға чалышыр. Мәсәлән, 25 нөмрәли мәктәбин шакирди А. «Хәшәмлә Күтүм» адлы тәмсил әсасында марағлы инша-ифадә јазмышдыр.

- Јени илдә сөјлә сән,
Нә кечир үрәјиндән?
- Ја чиркләнмәсин Хәзәр,
Пәр ачыб үзә биләк,

**Ја да дәрман версинләр,
Чирк суја дөзә биләк...**

«Хәзәр дәнзинин дәринликләриндә чохлу балыг вар: дурна балыгы, нагга, килкә... Сајмагла гуртармаз. Күнләрин бириндә Хәзәрин дибинә сакитлик чөкдү. Бу сүкутта мишар балыг тахта кәсир вә бунун фәндини балаларына өјрәтмәјә чалышырды. Будур, дәниздә бир балыг јелкән ачараг чүрбәчүр балыгларын јанындан сүрәтлә өтүр. Бу, јелкәнли балыгдыр. О, бурнуну ахыры гуртармајан дәнзин елә бил со-нуна тушлајыр вә далда галан көзәл мәнзәрәләрә диггәт јетирмәдән үзүр. Узагларда онун сүпүркәјә охшајан гујруғу тәрпәнирди. Инди о да көздән итди. Сонсуз дәринликләрдән башга, һеч нә көрүнмүр. Узагдан дәниз дибиндә ики гуш уча-уча гаршыја тәрәф кәлирди. Бәли, бәли, бу сизә һеч дә тәәччүблү көрүнмәсин. Бу, дәниздәки учан балыгдыр. Адама елә кәлир ки, балыглар һәддиндән көзәл мәнзәрәләрдән дојмуш вә онлара бир дәгигә белә дајаныб бахмаг истәмир, һара исә тәләсир. Анчаг онлар балача балаларына јеми бир гәдәр тез вермәк, һеч олмазса, онлары дојдурмаг үчүн ора-бура вурнухурлар. Дәнзин елә јерләри вар ки, орада нәинки чә-мән, һәтта гуру от да јохдур. Белә јердә јашајан балыглар өз һәјатларындан шикајәтләнирләр.

Бу балыглар арасында ики аилә варды. Бир аилә башчысынын ады Күтүм, о биринин исә Хәшәм иди. Базар күнү онлар бир јерә јығышыб дәрдләшәрдиләр. Үмумијјәтлә, һәм-ин балыгларын чох ушағы варды. Бизим дедијимиз Күтү-мүн 8, Хәшәмин исә 7 өвлады варды. Балыглар бир јерә топ-лашанда узагдан онлары бозумтул даирә тәк көрүрсән.

Белә күнләрин бириндә ики аилә дәрдләрини үрәјиндән бошалтмаг үчүн јығышды. Ушаглар ушагларла, аналар аналарла, аталар да аталарла дәрдләшмәјә башлады. Бу за-ман Күтүм гоншусу Хәшәмә деди:

— Ај Хәшәм гардаш, кејф-әһвал?

— Беләди дә, нә билим, Күтүм гаға.

— Мән дејән будур ки, ја Хәзәрин чирк суларыны тәмиз-ләсинләр, ја да дәнизә дәрман сәпсинләр. Дүз демирәмми, Хәшәм гардаш?

— Сән дејәнди, гадан алым, ону десәнә!»

Көрүндүјү кими, шакирдин үлубунда сәрбәстлик, мәз-муну ифадә едән сәрраст сөзләр, ахычылыг өзүнү көстәрир. Шүбһәсиз, буну јалныз мұталиәни севән, сөз еһтијаты кифа-

јәт гәдәр зәнкин олан шакирд јаза биләр. Мараглыдыр ки, шакирдин инша-ифадәдә вердији бәнзәтмәләр дә (балыг то-пасыны боз бир даирәјә, балыг гујруғуну сүпүркәјә охшат-масы) јериндәдир. Әлбәттә, шакирдләрин һамысы белә ке-ниш, мараглы һекајә-ифадә гура билмир, кичик, јығчам ја-зыр, һәр һалда мүстәгиллик көстәрир, нәјә габил олдуғуну үзә чыхарыр.

Шакирдләрин үслуб вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдә белә инша—ифадәләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Азәрбај-чан дили дәрсинин сонунчу дәгигәләриндә мүәллим кичик бир тәмсил охујур. Шакирдләр мәтнин идејасыны дәрк едирләр, мүәллифин тәнгид һәдәфини мүәјјәнләшдирирләр. Евдә бу мөвзуја ујғун инша јазырлар. Әлбәттә, мүәллим һадисәнин тәсвир едиләчәји јер һаггында изаһат верир. Фәрз едәк ки, мүәллим инша—ифадә үчүн белә бир тәмсил сечир:

Өзүндән он дәфә бөјүк арпаны,
Гарышга јуваја сүрүкләјирди.
Һәрдән јерә гојуб фағыр, арпаны,
— Бир балача нәфәс дәрим,— дејирди.
Ајы күлүб ону сүздү кәнардан:
— Даһа сөзүм јохдур, чыртдан ки, чыртдан.
Бир арпа нәдир ки, ај зәиф чүчү,
Чәкиб апармаға чатмајыр күчүн?
Бары ибрәт көтүр нәһәнклијимдән,
Ону дырнағымла галдырарам мән.

Мәтн ики дәфә охундугдан сонра, шакирдләрә суаллар верилир:

М. — Јазычы бу тәмсилдә охучуја нә демәк истәјир? Әсә-рин идејасы нәдир?

Ш. — Шаир, өзү илә гарышганын күчүнү мұгајисә едән ајыја күлүр.

М. — Бу һадисә һарада баш верә биләр?

Ш. — Бу һадисә мешәдә, хырманда, зәмидә баш верә биләр.

М. — Ушаглар, бу мөвзу әсасында евдә инша-ифадә ја-зын. һадисәләри мұхтәлиф јерләрдә: мешә, зәми, хырман вә ја чај кәнарында тәсвир един. Ајы вә гарышганын сәһбәт-ни сәһәр, ахшам вә ја күнорта вахты, јағышлы, күнәшли, ду-манлы һавада верә биләрсиниз.

Әлбәттә, бу инша-ифадә Азәрбајчан дили дәрсинин сонунчу он беш дәгигәсиндә дә јаздырыла биләр. Белә иншалара әләвә тапшырыг вермәк олар:

1. Јаздығыныз мәтндә хитабларын алтындан хәтт чәкии.
2. Иншадакы тә'јинләри тапыи.
3. Мәтнин биринчи үч чүмләсини синтактик тәһлил едиин.

Нөвбәти дәрсдә һәмни јазылардан 5—6-сы шакирдләрин иштиракы илә гијмәтләндирилир. Әкәр шакирд сөзү, ифадәни мөгамында ишләтмәјибсә, нөгсанлар тәһлил едиллир, бүтүн синфин көмәји илә һәмни чүмлә дәјишдирилир, ујғун сөз сечилир. Белә инша-ифадәләр шакирдләрин рабитәли нитг инкишафына мүсбәт тә'сир едир. Ушаглар васитәсиз нитгин, диалогларын јазылма гајдаларыны өјрәнирләр, мұһакимә јүрүтмәк, һәр һансы объект тәсвир етмәк габилијјәтинә јијәләнирләр. Оларда синоним сөзләрдән јерли-јериндә истифадә етмәк вәрдишләри јараныр, үслуби һәссаслыг тәрбијә едиллир. А. Н. Гвоздев «Очерки по стилистике русского языка» әсәриндә көстәрир ки, шакирдләрә суал, нидә чүмләләринин нитгдә ојнадығы емоционал рол баша салынамалы, һәмни чүмләләрдән јериндә истифадә етмәјин вачиблији онлара чатдырылмалыдыр.

Доғрудур ки, васитәли нитгдән истифадә етмәк даһа асандыр. Бу, шакирди мұхтәлиф дурғу ишарәләри ишләтмәк чәтинлијиндән азад едир. Амма нитгин тә'сирли олмасы үчүн васитәсиз нитгдән истифадә зәруридир. Васитәсиз нитг— башгасынын нитгини һеч бир дәјишиклик етмәдән олдуғу ки ми вермәкдир. О, емоционал ифадәлилик чәһәтдән фәргләнир, данышыг дилинә ујғун гурулур вә диалог саһибләринин психолокијасыны, дахили аләмни асанлыгла ачыр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләрин јазысында јарадычылыг һисс едилсин, онлар өз манералары, үслублары илә чыхыш етсинләр. В. И. Чернышев апарылачаг јазы һаггында мүәллимни тәфсилатлы изаһыны, һазыр план вермәни шакирд мүстәғиллијинин гаршысыны алаң гүсурлу үсул һесаб едирди. Чернышевә көрә, бу үсул ушаглары тәглидә, трафаретә, шаблона өјрәдир. Белә ифадә, инша јазмагданса, шакирд һәр һансы мәтни үзүндән көчүрсә, даһа чох фајдаланар.

Јухарыда верилән тәмсил әсасында јазылмыш бир инша-ифадәјә диггәт јетирәк.

VII «в» синфи. Мустафајев Елханын јазысы. (Шакирд Азәрбајчан дилиндән «5» гијмәт алыр).

«Исти јәј күнләриндән бири. Мешә сәрин вә көл-кәлик иди. Ајы ағачларын арасында вејил-вејил кәзирди. Бирдән онун көзүнә армуд ағачы саташды. Тез јумалана-јумалана ағачын јанына кәлди. Ағачдан асылы галмыш, сулу армудлар ајынын диггәтини јаман чөлб едирди. О, ағача дырмашмаға башлады. Амма чыха билмирди. Чох јорулмушду. Бу вахт ајы өз чәкисиндән он дәфә артыг јүк апаран гарышганы көрдү. Гарышга, јүкү ағыр олдуғундан, дајана-дајана ирәлиләјирди. Бу дәфә о лап ајынын јакынлығына кәлди. Гарышга деди:

— Бир балача нәфәс дәрим, сонра апарарам.

Ајы күлмәкдән уғунуб кетди. Гарышга она бахыб тәәччүблә сорушду:

— Нәјә күлүрсән?

Ајы исә чавабында:

— Даһа сөзүм јохдур, чыртдансан ки, чыртдан. Бу арпа нәди ки! Мән истәсәм, бу чаван ағачы көрүрсән, ону јериндән чыхарарам. Бу арпаны исә дырнағымла галдырарам,— деди.

Гарышга ајынын бу сөзләринә күлдү вә арпаны јенидән далына алыб јувасына јөнәлди.

Көрүндүјү кими, шакирд јазысында үслуб сәһвинә јол вермәмишдир.

Ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрә әдәби дилин үслублары, онларын бир-бириндән фәргли чәһәтләри ајдынлашдырылдыгда, мәктәблиләр рәсми, публисистик, елми, бәди үслуба даир мөвзулар үзрә ишләдилдикдә, онларда үслуби һәссаслыг вәрдишләри мөһкәмләнир, шифаһи вә јазылы нитгләриндәки үслуб гүсурларынын гаршысы алынмыш олур.

АЗӨРБАҶЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ИНША ЖАЗЫЛАР ҮЗРӘ ИШИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИ ЖОЛЛАРЫ

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр һәмизәди.

Нитг бачарығынын ән мүрәккәб вә бөјүк әһәмийәт кәсб едән формаларындан бири дә иншадыр. Рабитәли нитгин бу формасы шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн артмасына, әхлаги вә естетик тәрбијәсинин јүксәлдилмәсинә мүсбәт тәсир кәстәрир вә онларын камил бир шәхсийәт кими формалашмасына көмәк едир. Мәһз буна көрә дә шакирдләрин инша јазы бачарығыны инкишаф етдирмәк мәсәләси һәмишә диггәт мәркәзиндә дајанмыш вә педагожи тәдгигатларын әсас объектләриндән бири олмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә мәктәпләримиздә шакирдләри мүкәммәл инша бачарығына јијәләндирмәк саһәсиндә хејли иш көрүлмүш вә мүсбәт иш тәчрүбәси топланмышдыр. Бунун нәтичәсиндә дә мәзмунча долгун, дил вә үслубча сәлис вә ифадәчә көзәл инша јазмаға гадир олан шакирдләримизин сајы хејли чохалмышдыр. Лакин бунунла белә, етираф етмәк лазымдыр ки, үмумиликдә көтүрүлдүкдә, һәлә шакирдләримизин инша јазыларынын сәвијјәси гәнаәтләндиричи дејил. Чүнки онларын бөјүк әксәријјәти инша јазы заманы өз фикирләрини мүстәгил, ардычыл вә мәнтиги чәһәтдән әлагәли шәкилдә ифадә едә билмир; ону ајдын, сәлис вә емоционал формада охучуја чатдырмағы бачармырлар.

Елә бунун нәтичәсидир ки, бурахылыш имтаһанлары, али вә орта ихтисас мәктәпләринә гәбул заманы шакирдләрин чохунун инша јазылары мәзмунча касыб, дил, үслуб вә ифадәчә чох сөнүк олур.

Бу нөгсанлар нәдән ирәли кәлир? Шакирдләрин инша јазыларынын гејри-гәнаәтбәхш олмасы һансы сәбәбләрлә бағлыдыр?

Инша проблеминә даир апарылан сон тәдгигатлар вә мәктәпләрин габагчыл иш тәчрүбәси кәстәрир ки, шакирдләрин инша јазыларынын ашағы сәвијјәдә олмасынын әсас сәбәбләриндән бири орта мәктәбдә һәмин јазылар үзрә ишин систем шәкилдә вә сәмәрәли апарылмамасы илә бағлыдыр.

Әкәр мәктәпләрдә инша јазылар үзрә апарылан иш мүәјјән системлә вә сәмәрәли тәшкилә едиләрсә, јухарыда дејилән гүсурлара аз тәсадүф олунар вә инша јазы саһәсиндә шакирдләримиз хејли мүвәффәгијјәт газана биләриләр. Шакирдләрин инша јазы бачарығыны формалашдырмагла әлагәдар нәзәрдә тутулан һәмин иш системинә, әсасән, ашағыдакы мәсәләләр дахилдир:

- 1) инша мөвзуларынын баша дүшүлмәси үзәриндә иш;
- 2) мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрин дәрк едилмәси үзәриндә иш;
- 3) инша материалынын топланмасы үзәриндә иш;
- 4) топланмыш инша материалынын системә салынмасы үзәриндә иш вә с.

1. Инша мөвзуларынын баша дүшүлмәси үзәриндә иш.

Инша јазы заманы верилмиш мөвзу әвәзинә башга мәсәләдән јазан шакирдләрә чох тез-тез тәсадүф олунур. Бунун башлыча сәбәби одур ки, шакирдләр верилмиш мөвзуну баша дүшмүр вә бу башлыг алтында һансы мәсәләләрдән јазмағ лазым кәлдијини ајдын тәсәввүр етмирләр. Одур ки, мүәллим шакирдләрин инша мөвзуларыны баша дүшмәсинә вә онун сәрһәддини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәсинә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Шакирдләрә баша салмағ лазымдыр ки, инша јазы заманы мөвзунун тәләб еләдији факт вә һадисәләри бир јана гојуб, мәсәләјә дахили олмајан шејләрдән бәһс етмәк дүзкүн дејилдир. Мәсәлән, «Мәктәбимизин идман салону» мөвзусунда инша јазаркән китабханадан, пионер отағындан, һәким мәнтәгәсиндән вә с. бәһс етмәјә еһтијач јохдур. Јахуд дејәк ки, «Һачы Гара образынын тәһлили» мөвзусунда инша үзәриндә ишләјәркән, ејни заманда һејдәр бәј, Соһа ханым сурәтләриндән бәһс етмәјә еһтијач һисс олунмур.

Одур ки, жазыа башламаздан эввэл инша мөвзусуну ајдын баша дүшмөк үзөриндө фикирлөшмөк вә иншада һансы мәсәлэләрин әһатә едилмәсини мүүјјәнләшдирмөк вачибдир.

Әлбәттә, инша мөавзусунун баша дүшүлмәси вә онун әһатә һудудларынын дүзкүн мүүјјәнләшдирилмәси үзөриндә иш тәкчә шифаһи изаһатла (хәбәрдарлыгла) мөһдудлаша билмәз. Бу, һәлә ишин садә вә илкин мәрһәләсидир. Һәммин изаһатдан сонра шакирдләри инша мөвзуларынын баша дүшүлмәси илә әлагәдар олан ашағыдакы практик чалышмалар үзөриндә ишлөтмөк фәјдалыдыр.

Ч а л ы ш м а 1. Сәнә «Тарлада» вә ја «Чај кәнарында», «Дәниз кәнарында» мөвзуларында инша јазмаг тапшырылса иди, һансы мәсәләләрдән бәһс едәрдин? Фикирләшиб сөјлә.

Ч а л ы ш м а 2. Ашағыдакы суалларын кәмәјиндән истифадә етмәклә «Мәним мәктәб јолум» мөвзусунда инша јазын.

Сизин мәктәб һарада јерләшир? Евиниздән узагыр, јохса јахын? Мәктәбә нечә кедирсән, миниклә, јохса пијада? Јола нә гәдәр вахт сәрф едирсән? Јолун һарадан кечир? Илин һансы фәсли бу јолла кетмөк сәнә даһа хош кәлир?

Мүәлимләрин габагчыл иш тәчрүбәси сүбут едир ки, бу тип практик чалышмалар үзөриндә апарылан иш, доғрудан да, шакирдләрин инша мөвзуларыны ајдын тәсәввүр етмәләринә чох кәмәк едир.

II. Мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрин баша дүшүлмәси үзөриндә иш.

Мә'лумдур ки, мөвзунун тәләб етдији әсас мәсәләни дәриндән дәрк етмәјән шакирд инша јазы заманы өз фикрини һәдәфә јөнәлтмәкдә чәтинлик чәкир вә иншада мүвәффәг ола билмир. Она көрә дә өјрәдичи иншалар үзөриндә иш апараркән бу мәсәләјә (әсас фикрин баша дүшүлмәсинә) хүсуси диггәт јетирмөк лазымдыр. Практик јолла шакирдләрә аңлатмаг лазымдыр ки, мүәллифин иншада ирәли сүрмәк истәдији башлыча тезис, ифадә етмөк истәдији фактлар иншанын әсас фикри һесаб олунур. Һәр бир иншада елә бир мүһүм вә баш фикир олур ки, бүтүн дикәр ифадә тәрзи бу фикир әтрафында чәмләшир. Она көрә дә инша јазаркән ејни заманда бурада ирәли сүрүлөчөк әсас фикри өз-өзүнә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Бу, иншанын, нечә дејәрләр, ана хәтти, идејасыдыр. Бу идеја ајдын олмајынча өз фикрини мәнтиги чәһәтдән дүзкүн ифадә етмөк мүмкүн дејил.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси сүбут едир ки, шакирдләри иншадакы әсас фикри тута билмөк бачарыгына јијәләндирмөк үчүн ашағыдакы өјрәдичи чалышмалардан истифадә етмөк фәјдалыдыр.

Чалышма 1. Инша мәтнини охујун. Бурада ифадә едилмиш әсас фикри мүүјјәнләшдириб јазын вә үмуми чатышмазлыгы көстәрин.

Е'малатханада

Дүнән әмәк дәрсимиз вар иди. Мүәлим бизи е'малатхана ај апарды.

Е'малатхана мәктәбин биринчи мәртәбәсиндә, алты пәнчәрәси олан кениш бир отагда јерләшир. Бурада ики чәркәдән ибарәт иш столлары дүзүлмүшдүр. Столларын үстүндә мәнкәнә, чәкич, кәлбәтин, мишар, рәндә вә с. аләтләр варды.

Е'малатхананын күнч тәрәфиндә јухары синиф шакирдләринин әл ишләри нүмајиш етдирилди.

Мүәлимин көстәриши илә биз дәрсин сонуна кими е'малатханада ишләдик. Зәнк вуруланда исә өз синфимизә гајытдыг.

Көрүндүјү кими, бу инша нүмунәсиндә мөвзунун тәләбиндән ирәли кәлән әсас фикир о гәдәр дә конкрет ифадә едилмәмишдир. Она көрә дә шакирдләр мүзакирә әсасында мүүјјән едирләр ки, бу иншада мүәллифин ирәли сүрмәк истәдији әсас фикир ајдын верилмәмишдир.

Мөвзунун тәләбинә көрә бурада ифадә едилмәли әсас фикир шакирдләрин е'малатханада нә ишлә мәшғул олмасы илә бағлы олмалы иди. Бунун әвәзиндә, инша башдан-баша е'малатхана јерләшән отағын заһири тәсвиринә һәср едилмишдир. Бу, иншада чидди чатышмамазлыгдыр.

Ајдындыр ки, иншада ирәли сүрүлән әсас фикрин дәрк едилмәси, һәр шејдән эввәл, мүһакимә илә бағлыдыр. Она көрә дә шакирдләр чалышмалар үзөриндә ишләркән һәммин чалышмаларын тәркибинә мүмкүн гәдәр мүһакимә елементи даһил етмәләри фәјдалыдыр. Мәсәлән:

Чалышма 2. Охујун. Иншада мөвзудан ирәли кәлән әсас фикрин нәдән ибарәт олдуғуну сөјләјин. Мүәллиф бу иншада өз тезисләрини һансы фактларла әсасландырдығына диггәт един. Онун әсаслары инандырычыдырмы? Фикринизи билдириң .

Нижә мән јәј фәслини чох сеvirәм.

Илин бүтүн фәсилләри көзәлдир. Јаз да, јәј да, пајыз да, ғыш да. Амма јәј фәслини даһа чох сеvirәм. Чүнки јәјда футбол ойнамаға, кино-театр тамашаларына бахмаға вә шәһәрин көрмәли јерләрини кәзмәјә кениш имкан олуp.

Мән јәјда јолдашларымла бирликдә дәнискәнары парка кедир, ачыг һавада кәзиб әјләнирәм. Ахшам исә телевизия верилишләриннә ахыра гәдәр тамаша еdirәм.

Одур ки, мән јәј фәслини даһа чох сеvirәм.

Шакирдләp һәмин инша материалы илә таныш олуp вә муһакимә әсасында мүәјјәнләшдириpләp ки, бу инша мөвзудан ирәли кәлән әсас фикир мүәллифин нә үчүн башға фәсилләри дејил, мәһз јәј фәслини чох сеvmәсини әсасландырмагдан ибарәт олмалы иди. Лакин бурада мүәллифин јәј фәслини сеvmәси үчүн кәтирдiji әсаслар инандырычы дејил. Јалныз тәнбәл адамлар јәј фәслинә бу чүp гijмәт верә биләрләp.

Јәј фәсли шакирдләpә арамсыз футбол ойнамаг, бош-бошуна шәһәри кәзмәк вә фәсиләсиз олараг кино, телевизия тамашаларына бахмаға һагг вермир. Әксинә, јәј фәсли она көрә даһа чох сеvidир ки, һәјат үчүн зәрури олан әсас не'мәтләp: тахыл, мејвә-тәрәвәз, үзүм вә с. бу фәсилдә јатишиp; јәјда күнләp узун олдугундан адамлар әмәјә, зәһмәтә даһа чох багланыp вә с.

Көрүндүјү кими, иншада әсас фикрин баша дүшүлмәси үзәриндә апарылан бу чүp сөһбәт ејни заманда, шакирдләрин тәрбијәсинә дә чох мүсбәт тә'сир еdir, онларын анлајышларыны, һәјат көрүшләрини инкишаф едирмәјә хејли көмәк көстәриp.

III. Инша үчүн материал топланмасы үзәриндә иш.

Ајдындыp ки, инша јазыларын мәзмунча долгун олмасы, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин мувафиг объектләp үзәриндә кениш мушаһидә апармасы вә иш материалында һәјат фактларыны нечә чәмләндирмәси илә јахындан бағлыдыp. Иш материалында һәјат фактлары нә гәдәр зәнкин топланмыш оларса, инша бир о гәдәр дә долгун вә хошакәлимли; әксинә, гејд олунап фактлар нә гәдәр схематик оларса, инша да о гәдәр мүвәффәгijәтсиз олар. Буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләpлә инша үчүн материал топламаға даир кениш практик иш апармаг лазым кәлиp.

Инша материалынын топланмасы үзәриндә иш апараркән ашағыдакылара диггәт јетирмәк фәјдәсыз олмаз.

Әввәла, јадда сахламаг лазымдыp ки, инша үчүн материалын топланмасы муһтәлиф объектләpлә бағлы олуp. Мәсәлән: 1) шәкил (вә ја таблолар) үзрә; 2) бәдии (вә ја инчәсәнәт) әсәрләp үзрә; 3) һәјат мушаһидәси үзрә вә с.

Бу объектләрин һәр һансы бири үзрә инша үчүн материал топланырса топлансын, ашағыдакы дидактик тәләбләp көзләнилмәлидир:

а) топланмыш материал объектив (һәгиги) мушаһидә фактларына әсасланмалы;

б) үзәриндә мушаһидә апарылан объект чох кениш, дағыныг олмалы;

в) инша үчүн факт топланмасы, әсасән, фәрди мушаһидәннин мәһсулу олмалыдыp вә с.

Инша үчүн материал топланмасы үзәриндә иш апараркән диггәт јетирмәли бир мәсәлә дә мушаһидә едилән фактларын нечә гејдә алынмасыдыp. Тәчрүбә көстәриp ки, шакирдләрин чоху мушаһидә заманы әлдә етдикләри фактлары гејдә алмагда чәтинлик чәкирләp. Бу да онларын фактлары ејни дәгигликлә көстәрмәләринә имкан вермир. Јахуд әксинә, топланан материал о гәдәр плансыз вә өтәри гејдә алыныp ки, сонра ону баша дүшмәк вә системләшдирип инша јазмагда шакирдләp өвләри дә чәтинлик чәкирләp. Бүтүн бу гүсурларын гаршысыны алмаг үчүн шакирдләри ашағыдакы практик чалышмалар үзәриндә ишләтмәк фәјдалыдыp. Нүмунә үчүн онлардан бәзиләринин мәзмуну илә таныш олаг:

Чалышма I. «Сәһәр һаһары» мөвзусунда инша үчүн иш материалыны охујун. Бу материалда әсас чатышмазлыг нәдир? Лазыми дәјишиклик етмәклә верилмиш иш материалынын үзүнү көчүрүн.

Иш материалы

Јемәк отағы евимиздә ән бөјүк отагдыp. Онун үч пәнчәрәсинин икиси һәјәтә, бири бағчаја ачылыp. Визим бағып архасында гоншунун да бағы вар. Ондан о тәрәфә бөјүк бир чај ахыp.

Јемәк отағынын ортасында бөјүк бир дәјирми стол гојмуш вә үстүнә ағ өртүк салмышыг. Бошгаб вә финчанларын үстүндә чәһрајы күл шәкилләри вар. Ортада самовар буғланыp.

Бу отагдан һәмишә хош гоху кәлиp. Чај гохусу. Күнчдә дибчәкдә күл гојулмушдур.

Аиләдә биз дөрд нәфәрик. Намымыз стол башында әйләшмишик. Нәнәм чај сүзүр. Атам, анам вә мән исә сөһбәт едә-едә чај ичирик.

Көрүндүјү кими, инша үчүн топланмыш бу иш материалында бир сыра чатышмазлыг өзүнү көстәрир. Әввәла, бурада артыг фикирләрә јол верилмишир (мәсәлән, «Бизим бағын архасында гоншунун бағы вар, ондан о тәрәфә бөјүк чај ахыр» вә с.), икинчиси, јемәк отағыны мәһз сөһәр јемәји заманы фәргләндирән әләмәтләр бу материалда ачылмыр. Ахы мөвзу белә тәләб едир.

Нәһәјәт, тәрбијәви чәһәтдән бурада чидди-гүсура јол верилмишир. Белә ки, иш материалында дејилир ки, «Нәнә чај сүзүр, анам, мән вә атам исә сөһбәт едә-едә чај ичирик». Әс-линдә исә чајы нәнә дејил, ана сүзмәли вә мәктәбли ушаг исә, һаһар заманы нәнәсинә мүәјјән гуллуғ көстәрмәли иди.

Ахы, инша үзәриндә апарылан практик ишин мәгсәди тәкчә шакирдләрин инша бачарығыны формалашдырмагдан ибарәт дејил. Бу ишин чох бөјүк тәлим-тәрбијәви әһәмијјәти дә вар. Инша материалынын топланмасы шакирдләри доғручулуға, дүзлүјә өјрәтмәли вә онларын дүнјакөрүшүнүн, тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәсинә көмәк етмәлидир.

ИСМИН ҺАЛ КАТЕГОРИЈАСЫ ИЛӘ МӘНСУБИЈЈӘТ КАТЕГОРИЈАСЫНЫН ФӘРГЛӘНДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Б. Б. НӘСИРОВ,
филологи елмләр намизәди

Мәктәбдә апардығымыз тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр бир сыра грамматик категоријаларла јанашы, һал вә мәнсубијјәт категоријасыны мүкәммәл мәнимсәјә билмир, чох заман бунлары бир-бири илә гарышдырырлар.

Мәнсубијјәт категоријасы һәм мәна, һәм дә шәкилчә һал категоријасына чох охшајыр. Буна көрә дә шакирдләр икинчи шәхсин тәкини әмәлә кәтирән **-ын** (-ин, ун, үн) мәнсубијјәт шәкилчиси илә ејни фонетик тәркибә малик олан јијәлик һал шәкилчисини фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр; тәриф вә гајдалар һаггында верилән биликләр бу шәкилчиләрин дүрүст мүәјјәнләшдирилмәсини тәмин етмир.

Програма әсасән мәнсубијјәт шәкилчиләри әввәл, һал шәкилчиләри исә сонра өјрәдилир. Буна көрә дә һәмин шәкилчиләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини «Мәнсубијјәт шәкилчиси олан исимләрин һалланмасы» мөвзусунун тәдриси процесиндә изаһ етмәк даһа фајдалыдыр.

Дәрсләриндә тәчрүбә вә мүшаһидә апардығымыз мүәллимләр (мәсәлән, Һ. Нәсәнова, Бакы, 13 нөмрәли мәктәб, Һ. Бағыров Ордубад шәһәри, М. Т. Сидги адына 1 нөмрәли орта мәктәб) «Мәнсубијјәт шәкилчиси олан исимләрин һалланмасы» мөвзусунун тәдрисинә башларкән, әввәлчә шакирдләрин исмин һалларына, хүсусән јијәлик һал шәкилчисинә аид мәлум биликләрини тәкрат едиб јада салырлар. Сонра характерик мисалларын тәһлили әсасында мәнсубијјәт шәкилчиси илә һал шәкилчисинин фәрги ајдынлашдырылыр. Бундан сонра шакирдләр мүстәгил олараг нәтичә чыхарырлар ки:

1. Икинчи шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөzlәр чох заман јијәлик һал шәкилчиси гәбул едән сөzlәрлә бирләшир вә јанашы ишләнир (сәнин гәләмин). Белә һалда бирләшмә дахилиндәки сөzlәрдән биринчисинин шәкилчиси јијәлик һал, икинчисинин ејни фонетик тәркибдә олан шәкилчиси исә икинчи шәхс мәнсубијјәт шәкилчисидир.

2. Башга һал шәкилчиләрини артырмагла да јијәлик һал шәкилчиси илә икинчи шәхс мәнсубијјәт шәкилчисини фәргләндирмәк олар. Белә ки, тәркибиндә мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөzlәри исмин мүхтәлиф һалларында ишләтмәк мүмкүндүр; мәсәлән, дәфтәрин, дәфтәринә, дәфтәриндән. Мүәјјән бир һал олан исим исә бир даһа һалланмаз.

3. Тәркибиндә мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөzlәрин әвәлине мәним, сәнин, онун, өз сөzlәри әлавә етмәк олар. Ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк:

1. **Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр,**
Сөјүд ағачында бар ола билмәз!

(С. Вурғун).

2. **Сәнин фикирләрин чох гижәтлидир.**

Биринчи мисалдакы мајан, затын сөzlәри мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш исимләрдир. Һәмин исимләри мүхтәлиф һалларда ишләтмәк мүмкүндүр. Икинчи чүмләдәки **фикирләрин** исми мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш вә јијәлик һалда олан сәнин сөзү илә јанашы ишләнмишдир.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, бә'зән бу вә ја дикәр мәтндә мүстәгил чүмлә үзвү кими нәзәрә чарпан мәнсубијјәт шәкилчиси һәр һансы бир исмин биринчи тәрәфи мәним, сәнин, онун вә ја өз сөzlәриндән ибарәт олуб, ихтисар едилир. Бу сөzlәр чүмләнни истәр грамматик мәнасына, истәрсә дә фикрин дүзкүн ифадәсинә һеч бир хәләл кәлмәдијиндән јеринә гојула биләр, мәсәлән: **(Мәним) китабым бурададыр; (Сәнин) атан кәлди; (О) өз мәктубунда јазырды** вә с.

Исмин үчүнчү шәхс (тәк) мәнсубијјәт вә тә'сирлик һал шәкилчиләри дә ејни фонетик тәркибә маликдир. Одур ки, бу шәкилчиләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини дә конкрет мисаллар әсасында изаһ етмәк вачибдир.

Буну (исмин үчүнчү шәхс тәк вә мәнсубијјәт шәкилчисини) шакирдләрин даһа әсаслы мәнимсәмәләринә наил олмай үчүн дилимизин ашағыда гејд олунан хүсусијјәти илә әлағәдар бир мәсәләни дә изаһ етмәк фәјдалыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, чүмләдә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән бу вә ја дикәр сөз өзүндән әввәлки мүәјјән бир сөzlә — мәнсубијјәт олдуғу әшја илә бағлы олар. Лакин әшјаны билдирән сөз чүмләдә иштирак етмәјә дә биләр; мәсәлән, ашағыдакы чүмләләри алағ:

1. Бә'зән исә **фикирләри** ағласыған дејилди (И. Әфәндијев).

2. Инди **көзләри** һараја исә зилләнмишди (И. Әфәндијев). Мүәллим шакирдләрин диггәтинин бу чүмләләрдәки **фикирләри** вә **көзләри** сөzlәри үзәринә јөнәлдир вә һәмин сөzlәрин һансы әшја илә бағлы олдуғуну сорушур.

Беләликлә, мүәјјән едилир ки, **фикирләри** вә **көзләри** сөzlәри чүмләдә иштирак етмәјән **онун** әвәзлији илә бағлыдыр.

Апарылан мүсаһибә тәхминән белә јекунлашдырылыр: демәли, чүмләдә ишләдилмиш бу вә ја дикәр сөздә -ы (-и, -у, -ү) о заман мәнсубијјәт шәкилчиси олар ки, һәмин шәкилчили сөз өзүндән әввәлки мүәјјән бир сөzlә, јахуд чүмләдә иштирак етмәјән үчүнчү шәхс әвәзлији илә (јијәлик һалда) бағлы олсун. Һал шәкилчиси гәбул едән исимләр чүмләдә мүвафиг сөzlәрлә синтактик әлағәјә кирир, јә'ни бу вә ја дикәр чүмлә үзвү функцијасында ишләнир. **Заводун директору** әсла инчимәди; **Зејнәбин оғлуну** рајона чағырдылар; **Почтун габағында** машын сүр'әтини азалтды (Ә. Әјлисли) — чүмләләриндә **заводун директору** — мүбтәда, **Зејнәбин оғлуну** — тамамлыг, **почтун габағында** сөzlәри јер зәрфлији јериндә ишләнмишдир. Үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөzlәр исә ајрылыгда, ја да мүәјјән сөzlә бирләшәрәк, һал шәкилчиси гәбул едәрәк чүмләдә мүстәгил үзв ола билир: мәсәлән: **Атам ичәри кирди, Гызы Маһизәр дә дүшүб ојнады** (Ә. Әјлисли) чүмләләриндә **атам, гызы** сөzlәрини мисал кәс-тәрмәк олар.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, мәнсубијјәт шәкилчиләри илә тә'сирлик һал шәкилчиләри јијәлик һалда олдуғу кими, исмин мүхтәлиф һалларында ишләнә билмәләринә, битишдиринчи самит гәбул етмәләринә кәрә дә бир-бириндән фәргләнир.

АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРЭ ЗАЧОТЛАРЫН ТӘШҚИЛИ ВӘ КЕЧИРИЛМӘСИ

Сабир ВАҒИДОВ
Азэрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси

Ахшам мәктәбләриндә тәлимин сәвијәсини жүксәлтмәк, јә'ни истеһсалатчы кәнчләрә дәрин, әсаслы биликләр вермәк, онларда тәһсилә мәс'улијјәт һисси јаратмағ зачотларын дүзкүн вә сәмәрәли тәшкилиндән чоғ асылыдыр.

Республикамызын ахшам мәктәбләринин бир чоғунда апарылмыш мүшаһидәләр көстәрди ки, фәнн мүәллимләринин әксәријјәти Азэрбајчан дилиндән зачотлары, хүсүсән шифаһи зачотлары шакирдләрин јашына ујғун олага институт вә техникумлардакы гајда үзрә гәбул едирләр. Белә ки, мүәллим үч вә ја дөрд шакирдә һазырлашмағ үчүн суаллар пајлајыр, һазыр оланы чағырыб диндирир. Шакирдләрин чавабы ону гане етмәдикдә әләвә суаллар верир, гане етдикдә исә зачот (гијмәт) јазыр. Бу заман синифдәки башга шакирдләр данышана јалныз гулаг асырлар. Әлбәттә, белә зачот тәкчә биликләри јохламаға хидмәт едир, шакирдләрин фәаллығ көстәрмәләринә имкан јаратмыр.

Бир нөв имтаһанабәнзәр белә зачотларын нөгсаны одур ки, бурада зачот үчүн ајрылмыш вахтда синифдәки шакирдләрин јалныз 25—30%-дән сорушмағ мүмкүн олур. Демәли, галан шакирдләрдән зачот көтүрмәк үчүн әләвә олага ики, јахуд үч саат вахт лазым кәлир. Тәбиидир ки, вахт чатышмајанда мүәллим зачотун көтүрүлмәсини башга күнә кечирир. Бу исә бир тәрәфдән истеһсалатчы кәнчләрин мәшғәлә сааты вә ја күнүнү чоғалдыр, диқәр тәрәфдән зачотларын гәбулу чәдвәлини поэмаға кәтириб чыхарыр.

Көрүндүјү кими, белә зачот системи һеч вәһлә вахт газанмаға имкан вермир.

Бу зачотларын икинчи бир чатышмајан чәһәти одур ки, бурада биликләр јада салынмыш, башга сөзлә десәк, зачот өјрәдичи характердән узағ олур.

Зачотларын сәмәрәлилији, һәр шејдән әввәл, Азэрбајчан дили үзрә дәрсләрин мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурулмаһындан, кәнчләрин биликләрә нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән асылыдыр. Биликләрә јијәләнмә просесини жүксәклијә учалан пилләләрлә мүгајисә етмәк олар. Јүксәклијә галһмағ үчүн ирәли атылан һәр бир аддым шакирди билијин зирвәсинә јаһынлашдырыр. Кечилмиш һәр бир пиллә ирәлини даһа јахшы көрмәјә имкан јарадыр, архадакы пиллә сонракыја кечмәк үчүн әсас верир, јә'ни шакирдләр һәр бир пилләдә јени билијә јијәләнир, јени әлагәләр, јени асылылығлар вә јени аһлајышларла растлашыр, дүшүнүр, әлдә етдијини әввәлкиләрлә мүгајисә едир, тәһлил вә үмумиләшдирмә апарыр, нәтичә чыхарыр, мөвзу илә бағлы ән характерик, ән әһәмијјәтли чәһәтләри јадда сахлајыр вә бундан сонра ирәлијә доғру јени бир аддым атырлар. Әкәр шакирдләр бу пилләләрин һамысында јухарыда дејилән шәкилдә әгли фәалијјәт көстәрмәсәләр, ирәли атылан аддымлар инамлы вә мөһкәм олмур. Башга сөзлә десәк, онлар кечилмиш мөвзу илә бағлы олан чоғ сәтһи билик газаныр вә она көрә дә тәләб олуһан сәвијјәдә зачот верә билмирләр.

Габағчыл иш тәчрүбәси көстәрир ки, Азэрбајчан дилиндән зачоту коллектив шәкилдә гәбул етдикдә онун кечирилмәси үчүн нәзәрдә тутулмыш вахтда нәинки шакирдләрин билијини јохлајыб гијмәтләндирмәк олур, һәтта зачот мөвзусуна даир уһудулмыш биликләри онлара хатырлатмағ вә бу биликләри мүәјјән гәдәр кенишләндирмәк дә мүмкүндүр. Белә зачотлар һәр бир шакирдин нәјә гадир олдуғуну да дәрһал ајдынлашдырыр. Мәсәлән, шакирдләр зачот просесиндә мүәллимин вердији тапшырығы јеринә јетирәркән дәрк едирләр ки, онлар лазыми дәрәчәдә һазыр дејилләр. Бу заман мүәллим зачот верә билмәјән белә шакирдләри әләвә тапшырыға (китабдан мүвафиг бөлмәни оһумаға, чалышмалар үзәриндә ишләмәјә вә с.) чәлб етмәлидир ки, онлар кәләчәкдә кәсләрини ләғв етмәкдә чәтинлик чәкмәсинләр. Мүәллим иши елә тәшкил етмәлидир ки, зачотдан кәсилән шакирдләр тапшырығлар үзәриндә чалышанда јери кәлдикчә она мүрачигәт етсин, көмәк алсынлар. Бу заман зачоту вериб гуртармыш јахшы охујан шакирдләрин көмәјиндән дә истифадә етмәк жүксәк нәтичә верир.

Демәли, белә зачотун бир әһәмијјәти дә одур ки, зәиф шакирдләр зачотун гәбулу просесиндә мәшғул олур, кәләчәкдә кәсири ләғв етмәјә һазырлыг көрүрләр, башга сөзлә, шакирд јалһыз нәјә гадир олдуғуну нүмајиш етдирмир, о һәм дә өјрәнир.

Бә'зи мүәллимләр белә дүшүнүрләр ки, зачоту әсасән, зәиф охујан, тез-тез дәрс бурахан шакирдләрдән көтүрмәк ләзымдыр. Күндәликдә, консултасијаларда өзүнү фәал кәстәрән шакирдләр зачотдан азад олунмалыдыр, јахуд јахшы охујан шакирд зачоту вахтындан әввәл верә биләр вә с. Әлбәттә, һәмин фикирләрлә дәрһал разылашмаг чәтиндир, чүнки, бу фикирләр о заман һәгигәт һесаб едилә биләр ки, зачота тәкчә биликләри јохламаг васитәси кими јанашылысын. Јуһарыда гејд едилдији кими, зачот һәм дә өјрәтмәк мөгсәди илә гәбул едилир, о, јахшы тәшкил олундугда тәкрар вә үмумиләшдирмәјә имкан верир. Дикәр тәрәфдән зачотдан азад олуначағыны әввәлчәдән билән шакирдләр рүбүн сонуна јахын дәрсә вә зачота кәлмирләр. Беләликлә, шакирдләрин зачотдан азад олунмасы давамийјәтә дә пис тә'сир кәстәрир.

Зачотун сәмәрәлилији үчүн зачот гәбул олуначаг мөвзу үзрә габагчадан үмумиләшдиричи тәкрар тәшкил етмәк дә јахшы нәтичә верир. Зачотгабагы тәкрарын ики әһәмијјәти вар. Әввәла о, мөвзу илә әлагәдар дағыныг тәсәввүрләри дүрүстләшдирир, биликләри системә салыр, икинчи зачот мөвзусунун тәдрисиндә иштирак едә билмәјән шакирдләри һәмин мөвзу илә таныш едир.

Бу мөгсәдлә Газах, Товуз вә Ағдам рајонундакы ахшам мәктәби мүәллимләринин иш тәчрүбәсинә әсасланыб Азәрбајчан дилиндән бир мөвзу үзрә зачотун тәшкили вә кечирилмәсиндән бәһс етмәк гаршыја мөгсәд гојулмушдур.

Тәчрүбә сүбут едир ки, зачота дүшән һәр бир мөвзуја, бәһсә даир суаллары әввәлчәдән шакирдләрә чатдырмаг јахшы нәтичә верир. Суаллар елә тәртиб олунур ки, онлар һәм бәһсин мәзмунуну әкс етдирир, һәм дә зачот суаллары бунларын әсасында һазырланыр.

Мүәллим VIII синифдә «Табели мүрәккәб чүмләләр» мөвзусундан (дәрс или мүддәти 28 һәфтә олан мәктәбләрдә) зачот гәбул едәндә әввәлчәдән, тәхминән ашағыдакы суаллары шакирдләрә верир:

1. Нәјә көрә табелә мүрәккәб чүмләләр табесиз мүрәккәб чүмләләрдән фәргләнир?

2. Табели мүрәккәб чүмләләрин башлыча әламәтләри һансылардыр?

3. Мүбтәда будаг чүмләсинин һансы нөвләри вар вә бу нөвләри бир-бириндән фәргләндирән нәдир?

4. Хәбәр будаг чүмләсини мүбтәда будаг чүмләсиндән фәргләндирән әламәтләр һансылардыр?

5. Тамамлыг будаг чүмләләри нә кими хүсусийјәтләрә маликдир?

Онлары мүбтәда будаг чүмләләриндән нечә фәргләндирмәк олар?

6. Тә'јин будаг чүмләләринин әламәтләри һансылардыр, ону хәбәр будаг чүмләсиндән нечә фәргләндирмәк олар?

7. Зәрфлик будаг чүмләсинин нечә нөвүнү таныјырсыныз? Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин башлыча хүсусийјәтләри һансылардыр? вә с.

Мүәллим шәрт, гаршылыг будаг чүмләләри вә зәрфлик будаг чүмләсинин дикәр нөвләри илә әлагәдар суаллары да бу мәзмунда тәртиб едир. Шакирдләр белә суаллар әсасында табели мүрәккәб чүмләләрин башлыча хүсусийјәтләрини даһа јахшы өјрәнә билирләр. Чүнки бунлар шакирдләрә имкан верир ки, охунан материалдан әсас мәсәләләри гејри-әсаслардан ајырсын.

Ахшам мәктәбләриндә табели мүрәккәб чүмләләрин тәдрисинә верилән башлыча тәләбләрдән бири шакирдләрдә өз фикрини мүрәккәб чүмләләрлә ајдын вә дәгиг ифадә етмәк бачарығы јаратмагдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, истеһсалатчы кәнчләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн онлара табели мүрәккәб чүмләнин, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, моделини өјрәтмәк, баш вә будаг чүмләләрин әсас хүсусийјәтләрини мәнимсәгмәк ләзымдыр; икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олан мә'луматлары исә шакирдләрә әзбәрләтмәјә һеч чүр сә'ј кәстәрмәк мәсләһәт көрүлмүр. Мәсәлән, «Мүбтәда будаг чүмләси» мөвзусу илә әлагәдар мөвчуд дәрсликдә онун ики јолла әмәлә кәлдији изаһ олунур. Гејд етмәк ләзымдыр ки, икинчи јолла әмәлә кәлән мүбтәда будаг чүмләсинә анд нәинки шакирдләр, һәтта мүәллимләр белә 1—2 нүмунә таныб кәстәрмәкдә чәтинлик чәкирләр. Чүнки бу чүр мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин нитгимиздә ишләнмә даирәси чох мөһдуддур. Демәк, мүбтәда будаг чүмләсинин тәдрисиндә шакирдләрин диғгәтини һәмин будаг чүмләннин даһа чох биринчи јолла әмәлә кәлмәси үзәриндә мәр-

көзләшдирмәк лазымдыр; икинчи јолла эмәлә кәлмәси һаггында исә шакирдләрә анчаг мә'лумат вермәк кифајәтдир.

Мүәллим ону да унутмамалыдыр ки, шакирдләрин табели мүрәккәб чүмләләрлә әлагәдар әлдә етдикләри биликләрин мөһкәмлији тәһлил олунаң табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмләнниң нөвүнү көстәрмәји бачармасы илә өлчүлүр.

Габагчыл мүәллимләр бу чәһәти нәзәрә алыр вә вахта гәнаәт етмәк үчүн зачотун гәбулунда карточкалара даһа чоһ үстүнлүк верирләр. Карточка системи һәм дә билији гијмәтләндирмәкдә тәсадүфи һаллары арадан галдырыр, шакирди дил һадисәләри үзәриндә әтрафлы дүшүнмәк зәруријјәти гаршысында гојур, бир сөзлә, о (карточка) билији объектив шәкилдә гијмәтләндирмәјә имкан верир. Мүшәһидәләр көстәрди ки, Азәрбајчан дилиндән зачот гәбул едән мүәллимләр карточкадан мүхтәлиф чүр истифадә едирләр. Бәзиләри 3 вә ја 4 шакирдә ејни вахта карточка пајлајыр, галанлары гулаг асырлар. Шакирдләр карточканың тәләбләрини ичра етдикдән сонра мүәллим, әсасән, зачот материалы үзрә ардычыл суаллар верир, шакирдләр дүшүнүрләр. О, биринчи шакирддән чаваб ала билмәдикдә икинчијә мүрачиәт едир. Әкәр суала һеч бир шакирд чаваб верә билмирсә, онда һәмниң суалы мүәллим өзү изаһ едир. Әлбәттә, белә зачот шакирдләрин диггәтини фәаллашдырыр, онлары мүстәгиллијә сөвг едир, лакин чоһ вахт апарыр. Башга груп мүәллимләр исә «Табели мүрәккәб чүмләләр» бәһси үзрә зачот гәбул едәркән, илин әввәлиндә һазырладығы карточкалардан һәр шакирдә икисини верир. Мүәллим карточкалары елә пајлајыр ки, јанашы отуранларын карточкаларының мәзмуну ејни олмур (Мәсәлән, һәр ики шакирдә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә илә бағлы карточка дүшмүр). Белә карточкалардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк:

Карточка № 1

I. Инди артыг сүбут олунмушдур ки, Азәрбајчан торпагында һәр чүр битки јетишир.

II. Өз вәзифәсинә мәс'улијјәтлә јанашанлар һәмишә мүвәффәгијјәт газанырлар.

III. Бу күн сәһәр Мәшәдинниң достларындан бири хәбәр кәтирди ки, полис еви ахтарачаг.

1) Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнниң гаршысына ишарә гојун вә будаг чүмләнни алтындан хәтт чәкин.

2) Садә чүмләни тапын, ону мүрәккәб чүмләјә чевириб јазын. Алдығыңыз мүрәккәб чүмләнниң будаг чүмләси садә чүмләнни һансы үзвү јериндә ишләндијини үстүндә көстәрин.

Карточка № 2

I. Мәним мәгсәдим тәһсили әлә гијмәтлә баша вурмагдыр.

II. Арзум будур ки, дәниздә тәзә бир Абшерон олсун.

III. Гујуда елә курулту гопмушду ки, һәр тәрәф титрәјирди.

1) Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнни гаршысында ишарә гојун, будаг чүмләнни алтындан хәтт чәкин.

2) Биринчи чүмләни синтактик тәһлил един.

3) Үчүнчү чүмләни мүрәккәб чүмлә шәклиндә јазын.

Карточка № 3

I. Кимин ки, бригадасы галиб кәләчәк...

II Ким ки тәсәррүфата хор бахыр, она е'тимад көстәрилмир.

III. Онун кәнддән кетмәси дүз беш ил оларды.

1) Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләни тапын, будаг чүмләни баш чүмләјә һансы васитә илә бағландығыны үстүндә јазын.

2) Биринчи чүмләни тамамлајын, артырдығыңыз һиссә баш вә ја будаг чүмлә олдуғуну гаршысында көстәрин.

3) Үчүнчү чүмләни мүрәккәб чүмлә шәклиндә јазын. Будаг чүмләни суал васитәсилә мүәјјәнләшдирин.

Карточка № 4

I. Мән елә адамам ки, һеч вахт сөзүмдән гачмарам.

II. Кәрим өзү еләдир ки, бүтүн мүәллимләр ону севи.

III. Баһар сулары, јаз јағышлары о заман хејирлидир ки, вахтында олур.

1) Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри тапын, будаг чүмләләрни алтындан хәтт чәкин.

2) Үчүнчү чүмләни садә чүмләјә чевириң вә ону үзвләринә көрә јазылы тәһлил един.

3) Будаг чүмләләр баш чүмләләрдәки һансы үзвләри мүәјјәнләшдирдикләрини тапын, онларын нә илә ифадә едилдијини үстүндә јазын.

3. Сифарих 6495

Мүәллим тәрзи-һәрәкәт, заман, јер, кәмијјәт, сәбәб вә мәгсәд, шәрт вә гаршылыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрлә бағлы карточкалары да бу шәкилдә һазырлајыр.

Шакирдләр карточкалардакы тәләбләрнә јеринә јетирир, ад вә фамилијаларыны үстүнә јазыб мүәллимә гәјтарырлар. Мүәллим әлавә вахтда мүсаһибә апарыр, шакирдләрә јазылы шәкилдә мүхтәлиф будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр гурдурур, онлары тәһлил етдирир. О, карточкада мүәјјән сәһ-вә јол вермиш, лакин мүсаһибә просесиндә вә јазылы шәкилдә чүмлә гурмагда фәаллыг көстәрмиш шакирдләрнә гејд едир вә зачот гијмәти јазанда онлары нәзәр алыр.

Карточкаларын нә вахт јохланмасы мәсәләсинә кәлдиклә исә гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләр јазылы чалышмалар үзәриндә ишләјәндә мүәллим онлары јохлаја биләр. Чүнки буна һәм шакирдләрнә әксәр һалларда билаваситә карточкаларын үзәриндә әмәлијјат апармалары, һәм дә карточкалардакы тәләбләрнә гојулушу (мәсәлән, тәјјин будаг чүмләли мүрәккәб чүмләннә гаршысына ишәрә гојун, будаг чүмләннә алтындан хәтт чәкин вә с.) имкан верир.

Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдғигат Педагогика Институтунун дил вә әдәбијјат тәдриси шәбәсиндә һазырланмыш «Азәрбајчан дилиндән IX—X синиф шакирдләрнә билик, бачарыг вә вәрдишләрнә гијмәтләндирилмәси нормалары» ашағыда лајиһә шәклиндә дәрч едилир.

Бөрмәтли мүәллимләр!

Һәмин «Гијмәт нормалары» һаггында өз мүлаһизә вә тәклифләринизи јазылы сурәтдә 1975-чи илин апрел ајынадәк редаксиямыза билдирмәнизи Сиздән хәлиш едирик.

РЕДАКСИЈА.

ИЗАҺАТ ВӘРӘГӘСИ

«Гијмәт нормалары» Азәрбајчан дилиндән шакирдләрнә билик, бачарыг вә вәрдишләрнә гијмәтләндирилмәсиндә ваһид тәләбләрә риәјәт олунмасыны тәмин едир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә а) дил һаггында верилмиш мәлуматлара даир биликләр, б) орфографик вә дурғу ишәрәләрнә вәрдишләрнә вә в) нитг бачарыглары үзәрә мүнтәзәм јохламалар апарылыр.

Дил һаггында биликләрнә јохланмасы һәм шифаһи, һәм дә јазылы формада апарылыр; шифаһи формада—сорғудан, јазылы формада исә—имлаја әлавә тапшырыгдан вә ја хүсуси дәрсләрдә апарылан грамматик тапшырыгдан истифадә олунур.

Шакирдләрнә орфографија вә дурғу ишәрәләрнә үзәрә сәвады 1) јохлама имла, 2) ифадә вә инша јазылар васитәсилә мүәјјән едилир. Нитг бачарыгларынын сәвијјәси исә ифадә вә инша јазылар васитәсилә јохланылыр.

Грамматик мөвзу үзәрә шакирдин рабитәли чавабына (шифаһи сорғу просесиндә вә ја хүсуси дәрсләрдә) 3—4 дәгигә вахт ајрылмасы кифәјәт һесаб едилир. Бу чавабларын сәмәрәлијјини тәмин етмәк үчүн ашағыдакылар нәзәрдә тулмалыдыр: 1) суаллар бүтөв бир мөвзунә јох, онун анчаг мүәјјән һиссәләрнә аид верилмәлидир; һәмин суаллар, мәсәлән, бу вә ја дикәр нитг һиссәсиннә лексик-грамматик мәнасына, сөзүн мәналы һиссәләрнә биринә, чүмләннә, даһа доғрусун, садә вә мүрәккәб чүмләннә конкрет бир типинә (нөвүнә), орфографија вә дурғу ишәрәләрнә илә әлағәдар бир гәјдаја вә с. аид ола биләр; 2) дил үзәрә бу вә ја дикәр тәһлил нөвүнүн (фонетик тәһлил, сөзүн тәркибинә көрә тәһлили, нитг һиссәләрнә көрә тәһлил вә с.) апарылмасындан истифадә олунмалыдыр.

Шакирди бу вә ја дикәр дил һадисәсинин спесификасыны ачмагла әлагәдар чаваб вермәјә чәлб едәркән мүәллим гаршыја мүмкүн гәдәр елә суаллар гојмалыдыр ки, шакирд башга дил һадисәләри илә мүгајисәләр апармаға истигамәтләндирилсин (мәсәлән, зәрфликлә тәјини, садә чүмлә илә мүрәккәб чүмләни, антонимләрлә омонимләри вә с.) Чавабда тәриф вә гајданың изаһы илә әлагәдар сүбутлар, нүмунәләр, тәсдигедиҗи фактлар оларса, белә чаваб там һесаба едилир.

Мүәллим јазы ишләрини јохларкән бүтүн орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләрини дүзәлдир (мүвафиг ишарәләрлә гејд едилир), онларын үзәриндә бу вә ја дикәр иш апарылмасыны ташкил едир, лакин сәһвләри һесаба аларкән јалһыз өјрәнилмиш гајдалара аид оланларын мигдарыны нәзәрә алыр.

Шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри савадыны јохламагла әлагәдар апарылачаг имла үчүн, әсасән, рабитәли мәтнләрдән истифадә етмәк әлверишли һесаба олунур. Лакин јохламанын характериндән асылы олараг, лазым кәлдикдә, имланы рабитәсиз мәтн үзәриндә дә апармаг олар. Мәсәлән, тутаг ки, имланын гаршысында гојулан әсас мәгсәд бағлајычыларын јазылышына аид вәрдишләри јохламагла әлагәдардыр: бунун үчүн елә бир рабитәли мәтн тапмаг чәтиндир ки, орада һәм да, дә, ки бағлајычылары, һәм дә мүрәккәб бағлајычылар (мадам ки, һалбуки вә с.) ишләнмиш олсун. Белә һалда имланы рабитәсиз мәтн үзәриндә апармаг даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Јохлама имла үчүн мүасир әдәби дилин нормаларына там ујғун мәтнләр сечилмәлидир.

Јохлама имланын һәчми мәтндәки сөзләрин мигдары илә мүәјјән едилир. Бу заман тәкчә мүстәгил мәналы сөзләр јох, көмәкчи сөзләр дә (бағлајычылар, әдатлар вә с.) һесаба алыныр (јалһыз ажры јазыланлар).

Јазы ишини гијмәтләндирмәк үчүн сәһвләри һесабларкән мүәллим ејнитипли сәһвләри нәзәрә алмалыдыр. Белә сәһвләр ејни бир гајда илә идарә олунан орфограмларын јазылышы илә әлагәдар гаршыја чыхыр; мәсәлән, чохһечалы сөзләрин сонунда г-нин г-јә кечмәси; да (дә) бағлајычысынын сөзләрдән ажры јазылышы, бәзи сөзләрдә һечә ажрычылығыны билдирмәк үчүн апострофун ишләнмәси вә с. гајдалара аид бураһылан сәһвләр ејнитипли сәһвләр һесаба едилир. Јазы ишини гијмәтләндирәркән бу чүр сәһвләрин нәзәрә алынмасы һаг-

ғында «Имла јазыларын гијмәтләндирилмәси» бөлмәсиндә конкрет көстәришләр верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин јазыда бурахдылары тәкрар сәһвләрлә ејнитипли сәһвләри гарышдырмаг олмаз. Әкәр шакирд ејни бир сөздә ејни бир һәрфи јазмышса, бу, тәкрар сәһв (јәни бир-биринин ејни олан сәһв) сајылыр; мәсәлән, кәнт, кәнтдә, кәнтдән. Ејни орфограмы мүхтәлиф сөзләрдә сәһв јазмышса, бу, ејнитипли сәһв һесаба олунур; мәсәлән, кәнт (кәнд әвәзинә), палыт, (палыд әвәзинә).

Мүәллим имла мәтнини диктә едәркән әдәби тәләффүз гајдаларына чидди сурәтдә риајәт етмәли, орфографик тәләффүзә (китаб тәләффүзүнә) јол вермәмәлидир.

Јохлама имла рабитәли мәтн үзрә апарылдыгда мүәллим мәтни ифадәли шәкилдә, әдәби тәләффүзә риајәт етмәклә вә тәләсмәдән ики дәфә бүтүнлүклә охумалы, сонра чүмлә-чүмлә диктә етмәлидир. Һәр чүмләни ики-үч дәфәдән артыг тәкрар етмәмәлидир. Әкәр чүмлә чохсөзлү оларса, бу заман әввәлчә бир дәфә чүмләни бүтөвлүкдә, сонра исә ону ики-үч һиссәјә ајырмагла диктә етмәлидир.

Имла јазылыб гуртардыгдан сонра мүәллим мәтни јенидән бүтөвлүклә ифадәли шәкилдә, әдәби тәләффүзә риајәт етмәклә вә тәләсмәдән охумалыдыр. Бу заман онун оху сүрәти елә олмалыдыр ки, шакирдләр јаздыгларыны диггәтлә јохлаја вә сәһвләрини дүзәлдә билсинләр. Бу процес гуртаран кими, дәфтәрләр мүәллимә тәһвил верилмәлидир.

Әлавә тапшырыглары јохлама имлада грамматикаја, еләчә дә фонетика вә ја лексикаја аид тапшырыглар чох да бөјүк олмамалыдыр; бунлар 2—3 тәләблә мөһдудлашмалыдыр. Тапшырыгларын 2 вариантда верилмәси даһа мүнасиб һесаба едилир. Чүнки бу заман ејни партада әјләшән шакирдләр бир-биринә мане олмур, јазыны мүстәгил јеринә јетирирләр. Нүмунә:

I вариант: 1) Мәтндә верилмиш мејданчадакы вә галхдылар сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтндән ики мүрәккәб фе'л сечиб алтындан хәтт чәкин.

II вариант: 1) Мәтндәки тәјјарәчиләрин вә јараланмышды сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Мәтндә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән о әвәзликләринин алтындан хәтт чәкин.

IV—VIII синифләрдә грамматик тәһлилә аид ажрыча јохлама јазылар да апарылыр вә буна хүсуси саат ажрылыр. Бу

чүр јохлама јазылар, садәчә олараг, јохлама јазы адландырылыр. Белә јазылар програмын грамматикаја аид бу вә ја дикәр бөлмәси үзрә бүтүн шакирдләрин билик вә бачарыгларыны ејни бир дәрәдә јохламаға әлверишли имкан верир.

Грамматик тәһлилә аид јохлама јазылар үчүн тапшырыгларын тәләби конкрет вә гыса олмалыдыр; мәсәлән, верилмиш чүмләни нитг һиссәләринә кәрә тәһлил един; тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр нөвүнә аид ики мисал јазын вә с.

Грамматик тәһлилә, еләчә дә грамматикаја аид дикәр тапшырыглар үзрә апарылан ишләрдә орфографија вә дурғу ишарәләри сәһвләри һәммин јохлама јазыларын гијмәтини бир бал ашағы салмаг үчүн әсас һесап олунур.

Грамматик тәһлилә аид хусуси јохлама јазылары да ики вариантлы апармаг мәсләһәт кәрүүлүр. Нүмунәләр:

Әвәзлик үзрә

I вариант.

1. Шәхс әвәзликләриндән һәр биринә аид бир чүмлә јазын. Әвәзликләрин алтындан хәтт чәкин вә үстүндә һансы һалда ишләндијини гејд един.

2. Верилмиш әвәзликләри мә'на нөвләринә кәрә группашдырыб јазын:

Елә, кимсә, бу, һансы, өз, биз, ким, мән, бириси, бүтүн, һара, онлар, һеч кәс.

3. О, бу әвәзликләриндән һәр бирини әввәл мүбтәда, сонра исә тамамлыг вәзифәсиндә чүмләләрдә ишләдин.

II вариант.

1. Верилмиш чүмләләрдә алтындан хәтт чәкилмиш сөзләри әвәзликләрлә әвәз един:

1) Рамиз нефт мә'дәниндә ишләјир.

2) Ариф вә Закир идман јарышында галиб кәлдиләр.

2. Икинчи шәхс әвәзлијини тәк вә чәмдә исим кими һалландырын.

3. Бу ишарә әвәзлијини чүмләдә әввәл мүбтәда, сонра исә тә'јин вәзифәсиндә ишләдин.

Һәмчинс үзвү чүмләләр үзрә

I вариант.

1. Тамамлыгы һәмчинс олан бир чүмлә јазын.

2. Көчүрүн, бурахылмыш дурғу ишарәләрини артырын, һәмчинс үзвләрин алтындан хәтт чәкин:

Чәлтик дә кәтир бугда да арпа да әкинчи

3. Јухарыдакы чүмләни чүмлә үзвләринә кәрә тәһлил един.

4. Јухарыдакы чүмләни нитг һиссәләринә кәрә тәһлил един.

Ејни бир дәрәдә јохлама имла вә ја грамматик тәһлилә јанашы, лүғәт материалы үзрә дә јохлама иши апармаг олар. Бу заман лүғәт үзрә имлаја дахил олан сөзләр, әсасән, һәр синиф үчүн мүйәјјәнләшдирилмиш јазылышы чәтин сөзләр сијаһысындан сечилмәлидир.

Мүәллим унутмамалыдыр ки, лүғәт үзрә јохлама имланы мүвафиг чәтин сөзләрин јазылышы шакирдләрә мәнимсәдилдикдән сонра апармаг лазымдыр. Бу нөв јохлама имлаја да ајрыча гијмәт верилир.

Ифадә вә инша јазылар васитәсилә шакирдләрин ики сәһәдә бачарыг вә вәрдишләри јохланылыр: 1) мөвзунун (материалын) мөзмунуну онларын нә дәрәчәдә ача билмәсинә вә бу мәгсәдлә дил васитәләриндән нечә истифадә етмәсинә аид бачарыглары ашкар олунур; 2) дүзкүн јазы гајдаларына вә грамматик гајдалара ријаәт етмәк сәһәсиндәки вәрдишләри јохланылыр.

Јохлама ифадәләрә дәрәдә хусуси һазырлыг иши апарылмадыгыны нәзәрә алараг, мүәллим лазым билдикдә, ифадә үчүн нормадан 50-јә гәдәр артыг сөзү олан мәтн сечә биләр.

Ифадә вә иншанын дилини орфографик вә дурғу ишарәләри бахымындан гијмәтләндирәркән имла јазылара верилән гијмәт нормалары әсас тутулмалыдыр. Бунун мәгсәдәүјүнтүгү ашағыдакы мұлаһизәләрлә изаһ едилир:

1) Јохлама ифадә вә инша һәчмчә нормаларда јохлама имла үчүн нәзәрдә тутулмуш сөзләрин миғдарыны чох да өтүб кечмир (чәдвәлә бах):

Синифләр	Јохлама имлада сөзләрин миғдары	Иншанын һәчми	
		сөзләр	сәһифә
IV	90—100	110	0,5—1,0
V	100—110	130	1,0—1,5
VI	110—120	150	1,5—2,0
VII	120—140	170	2,0—2,5
VIII	140—160	200	2,5—3,5

2) Ифадәни шакирдләр, адәтән, мәтнин һәчминдән кичик жазырлар;

3) Ифадә вә иншада онлар чәтин сөzlәри, чәтин орфограмлары ишләтмәкдән гачмаг имканына маликдирләр.

Бунларла јанашы, нәзәрә алынмалыдыр ки, ифадә вә инша јазынын һәчми мүәјјән едилмиш нормалардан хејли бөјүк олдугда шакирдин јохлама иши бир бал јүксәк гијмәтләндирилр.

Ифадә вә иншанын мәзмунуну гијмәтләнديرәркән ашағыдакылар әсас тутулур:

1) мөвзунун (мәзмунун) нә дәрәчәдә әһатә едилиб-едилмәмәси;

2) фактларын дүзкүн верилиб-верилмәмәси;

3) фикрин ифадәсиндә ардычылыға (плана мүвафиг олар) нә дәрәчәдә риәјет едилиб-едилмәмәси.

Ифадә вә иншада мөвзунун ифадәси кејфијјәти ону јеринә јетирән шакирдин нитг инкишафындан, јәни нитг вәрдишләринә нә дәрәчәдә јијәләнмәсиндән, сәрбәст вә ајдын ифадә бачарығына малик олуб-олмамасындан чох асылыдыр. Бәс нитгин кејфијјәтини мүәјјән едән амилләр һансылардыр?

Нитгин јахшы олмасы онун зәнкинлији, дәгиглији, нәһәјәт, үслубча ваһидлији вә ифадәлилији илә өлчүлүр. Бу кејфијјәтләр ифадә вә иншанын нитг чәһәтдән формалашдырылмасыны гијмәтләнديرмәкдә әсас мејар кими көтүрүлүр. Шакирдин јазысында фикирләрин үслубча јахшы формалашдырылмаасы, мүхтәлиф синтактик конструкцијалардан истифадә едилмәмәси, јекнәсәглијә, тәкрарлара јол верилмәси вә с. нитг бахымындан онун нөгсанлы олмасына дәлаләт едир.

Нитгин зәнкинлији, һәр шејдән әввәл, онун лүғәт зәнкинлијиндә өзүнү көстәрир. Бундан башга, мүхтәлиф грамматик категоријалардан, чүмлә типләриндән јерли-јериндә вә бачарыгла истифадә етмәк дә нитгин зәнкинлијини мүәјјән едән әсас көстәричиләрдәндир.

Нитгин дәгиглији фикри ифадә етмәкдә даһа мүнасиб сөз вә ифадәләр сечиб ишләтмәји бачармагла өлчүлүр. Бу дәгиглик мүәјјән фикри, анлајышы ифадә етмәк үчүн дилдәки синонимләрдән, ајры-ајры сөз вә ифадәләрдән даһа мүнасиб оланыны сечә билмәји, еләчә дә мүхтәлиф грамматик васитәләрдән јерли-јериндә истифадә етмәји бачармагдан асылыдыр.

Ифадә вә инша јазыда үслуб ваһидлији вә ифадәлилијә

наил олмаг исе, әсасән дил васитәләриндән мөгсәдәмувафиг шәкилдә истифадә етмәји, бу вә ја дикәр фикрин ифадәсиндә онлардан даһа мүнасиб оланыны сечә билмәји бачармагла әлагәдардыр. Јазы ишиндә үслуб ваһидлијинин позулмагы чох заман ондан ирәли кәлир ки, шакирд, мәсәлән, иншаны бәди үслубда јазмаға чалышдығы һалда, елми үслуба мәхсус терминләрдән, јахуд ифадә тәрзләриндән истифадә етмәјә мејл көстәрир.

Нитг сәһвләри орта мәктәбдә, адәтән, үслуб сәһвләри ады алтында баша дүшүлүр.

Фикрин мәзмунуну ифадә илә әлагәдар үслуб сәһвләри, еләчә дә фактик сәһвләр ифадә вә иншанын мәзмунуна аид сәһвләр сырасында һесаба алыныр. Азәрбајчан дили курсу үзрә өјрәнилмиш грамматик гајдаларла әлагәдар олан үслуб сәһвләри исе ифадә вә иншанын дилинә аид сәһвләр сырасына дахил едилр (мәсәлән, хәбәрлә мүбтәданын узлашыб-узлашмамасы гајдаларынын, чүмләләрдә сөз сырасынын вә с. позулмасы).

Нитг сәһвләри јалныз контекст дахилиндә нәзәрә чарпыр. Сөzlәр үчүн белә контекст—ән минимал контекст сөз бирләшмәси вә чүмләдир, чүмләләр үчүн исе рабитәли нитгдир. Мәһз буна көрә сөzlәрлә әлагәдар нитг сәһвләри сөз бирләшмәси вә ја чүмләдә, чүмләләрин тәртибиндә өзүнү көстәрән нитг сәһвләри (нитг хәталары) исе рабитәли нитгдә ашкара чыхарылыр. Фикрин формалашдырылмасы илә әлагәдар нитг сәһвләринә «фикир јахшы, јохса хошакәлмәјән шәкилдә ифадә едилмишдир» мөвгејиндән јанашылыр. Белә сәһвләрә, башлыча олараг, ашағыдакылар дахилдир:

1. Сөzlәрдән онларын мәналарына көрә дүзкүн истифадә едилмәмәси: Ушаглар памбыг јығмагда колхозчулара јардым етдиләр (көмәк етдиләр әвәзинә).

2. Чүмләләрдә јерсиз (артыг сөzlәрдән истифадә олунмасы: Онлар балача мејданчаја топлашдылар (бурада балача сөзүнү ишләтмәјә еһтијач јохдур, чүнки мејданча балача мејдан демәкдир).

3. Ејникөклү вә ја бунлара охшар сөzlәрдән јерсиз истифадә едилмәси: Әмәкчиләрин әмәји јүксәк гијмәтләндирилди. Бу нағылда нағыл едилр ки...

4. Ејни сөзүн јерсиз тәкрар едилмәси: Бакыја һәр күн чохлу турист кәлир. Туристләр Бакынын көркәмли јерләри илә таныш олулар.

5. Диалектизмлөрдөн истифадә олунамасы: Биз сәфәрә тәләсијрдик (тәләсирдик әвзинә).

Шакирдин нитгинин грамматик чәһәтдән дүзкүнлүјү, еләчә дә орфографик вә дурғу ишарәләри бахымындан савадлылығы онун ифадә вә ја иншасынын мәзмуну илә әлагәләндирилмир:

Азәрбајчан мәктәбләринин IV—VIII синифләриндә охујан гејри-азәрбајчанлы (ләзки, талыш, тат вә б. г.) ушағларынын шифаһи чавабларыны вә јазы ишләрини гијмәтләндирәркән нормаларда нәзәрдә тутулмуш сәһвләрин миғдары 1—2 ваһид артырыла биләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН IV—X СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНИН БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИНИН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ НОРМАЛАРЫ

1. Шифаһи чавабларын гијмәтләндирилмәси.

Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин һесаба алынмасында шифаһи сорғу әсас вәситәләрдән биридир. Шакирдин шифаһи чавабыны гијмәтләндирәркән ашағыдакылары рәһбәр тутмағ лазымдыр:

1) чавабын дүзкүн вә там олмасы, 2) өјрәнилмиш материалын шүүрлу сурәтдә дәрк олунамасы дәрәчәси, 3) чавабын нитг бахымындан дүзкүнлүјү.

Шакирдин мүүјјән мөвзу әтрафында мәнтиги чәһәтдән ардычыл, рабитәли, конкрет фактларла әсасландырылан чавабы дүзкүн вә гәнаәтләндиричи чаваб һесаб едилир.

Әкәр шакирд 1) өјрәнилмиш материалы кифајәт дәрәчәдә вә бүтөвлүкдә изаһ едирсә, дил һадисәләринин тәрифини дүзкүн ача билирсә; 2) материалы там дәрк етдији ачыг-ашкар һисс олуурса, өз мұһакимәләрини әсасландырмағы бачарырса, тәкчә дәрсликдәки нүмунәләрдән истифадә етмәклә мәнһудлашмајыб өзү дә мүстәғил оларағ мисаллар көстәрирсә; 3) әдәби дил бахымындан материалы ардычыл вә дүзкүн изаһ едирсә, белә чаваба «5» гијмәт верилир.

Әкәр верилән чаваб «5» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш тәләбләр сәвијјәсиндәдирсә, лакин шакирд һәрдәнбир сәһвләрә јол вериб, мүүәллимин «ишарәләриндән» сонра өзү өз сәһвләрини дүзәлдә билирсә вә чавабында ардычыллығын позул-

масы һалларына, нитгиндә мүүјјән нөгсанлара јол верирсә, белә чаваб «4» гијмәтә лајиг көрүлүр.

Әкәр верилән чаваб мәзмунун әсас чәһәтләрини ачырса, лакин 1) шакирд өјрәндији материалын мәзмунуну кифајәт гәдәр әһәтә етмәјиб, гајдалар һаггындакы анлајышларын изаһында гејри-дәғигликләрә јол верирсә, 2) сөјләдикләрини дәғиг вә әтрафлы сурәтдә өз мисаллары илә әсасландырмағы бачармырса, 3) изаһатларында мәнтиги ардычыллығы вә нитгинин дүзкүнлүјүнә лазыми дәрәчәдә диггәт јетирмирсә, белә чаваба «3» гијмәт верилир.

Әкәр шакирд нәзәрдә тутулмуш мұвафиг материалын чоғ һиссәсини билмирсә, тәриф вә гајдалары сөјләркән кобуд сәһвләрә јол верирсә (онлары тәриф едирсә), дедикләринә инамсызлығ көстәрирсә вә нәһајәт, нитги долашығдырса, белә чаваба «2» гијмәт верилир.

Әкәр шакирд материалы бүтөвлүклә баша дүшмәјибсә, һәммин материалла әлагәдар һеч бир шеј билмирсә, белә «чаваб «1» балла гијмәтләндирилир.

Шифаһи чавабалара мәнфи гијмәтләр («2», «1») јалныз фәрди сорғу просесиндә (сорғу үчүн ајрылмыш мүүјјән вахта) верилир. Мүсбәт гијмәтләр исә («5», «4», «3»), ејни заманда, бүтүн дәрс мүддәтиндә шакирдин бир нечә чавабынын јекунуна да верилә биләр.

2. Имла јазыларын гијмәтләндирилмәси.

Имла јазылар үчүн сечилән мәтнләр мәзмунуна көрә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалы, мүасир әдәби дилин нормаларына там чаваб вермәлидир.

Мәтнләрин һәчми ашағыдакы нормаларла мүүјјән едилир:

IV синифдә 90—100 сөз; V синифдә 100—110 сөз, VI синифдә 110—120 сөз. VII синифдә 120—140 сөз, VIII синифдә 140—160 сөз.

IV—VIII синифләрдә биринчи рүбүн сонунадәк мәтнләрдә сөзләрин миғдары әввәлинчи синиф үчүн тәклиф олуған максимум һәчми (мәсәлән, V синифдә 100 сөз, VI синифдә 110 сөз вә с.) ашмамалыдыр. IV синифдә исә һәммин норма (90 сөз) икинчи рүбүн сонунадәк сахланылмалыдыр. Бунунла јанашы, нәзәрә алынмалыдыр ки, үмумијјәтлә, мәтнләр үчүн мүүјјән едилмиш һәчм нормасында бир нечә сөзүн (мәсәлән, 2—3 сөзүн) артығ вә ја әскиклији һәлледици рол ојнамыр.

Экәр имла элава тапшырыгла биркә апарылырса, онун һәчми, тәхминән, 10 сөз азалдыла биләр.

Лүғәт үзрә имла үчүн сөzlәри ашағыдакы тәхмини мигдарда сечмәк тәклиф олунур:

IV синифдә 10—15 сөз, V синифдә 15—20 сөз, VI синифдә 20—25 сөз, VII синифдә 25—30 сөз, VIII синифдә 30—35 сөз.

Јохлама имла үчүн елә мәтнләр сечилмәлидир ки, орада јени өјрәнилмиш 2—3 орфограм вә ја пунктограм олмасы тәмин едилсин. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәммин јени орфограм вә ја пунктограмлар үзрә верилмиш билик вә бачарыглар јохлама имладан әввәл кифајәт дәрәчәдә (азы 2—3 дәрәдә) мөһкәмләндирилмәлидир.

Имла мәтнләриндә 5-дәк јазылышы чәтин сөзүн (әввәлчәдән өјрәнилмиш сөzlәрин) олмасы да вачиб һесаб едилир.

Мүәјјән мөвзу үзрә (мәсәлән, сифәтә аид јазы гајдалары, васитәси нитгдә дурғу ишарәләри гајдалары вә с.) шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсини јохламаг үчүн апарылан имлаларда һәммин мөвзуја аид әсас орфограм вә пунктограмлар әһатә олунур. Бунунла јанашы, белә имлалар дүзкүн јазы гајдаларына аид әлдә едилмиш әввәлки вәрдишләрин дә мөһкәмлик дәрәчәсини ашкара чыхармаға имкан верир. Икинчи рүбүн ахырында вә дәрә илинин сонунда апарылан јекунлашдырычы јохлама имлаларда исә, адәтән, јазы гајдаларына аид кечилмиш бүтүн материаллар үзрә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәләри јохланылыр.

Имланын гијмәтләндирилмәсиндә ашағыдакы сәһвләр нәзәрә алынмыр (лакин јазыда дүзәлиш верилир):

1) мәктәб програмына дахил едилмәмиш олан гајдалара аид сәһвләр; мәсәлән, рус дилиндә ц илә јазылан хүсуси исимләрин Азәрбајчан дилиндәки јазылышына аид гајдада; әввәлинчи компоненти самитлә битән, икинчи компоненти исә саитлә башланан мүрәккәб сөzlәрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдаларында; мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән о, бу әвәзликләриндән сонра ејни әвәзликләр (о, бу) кәлдикдә онларын арасында веркүлүн ишләнмәси гајдасында вә с. бурахылан сәһвләр бу гәбилдәндир.

2) програм материалы үзрә һәлә өјрәнилмәмиш гајдалара аид сәһвләр;

3) үзәриндә һәлә иш апарылмамыш олан јазылышы чәтин сөzlәрә аид сәһвләр; мәсәлән, VI синиф шакирди әкәр техникум, мүтәрәгги, јахуд атәшфәшанлыг сөзүндә сәһвә јол

верәрсә, бу онун јазы ишинин гијмәтинә тә'сир кәстәрмәмәлидир;

4) сөзүн фонетик гијафәсини кобуд шәкилдә тәһриф едән сәһвләр, демәк, механики характер дашыјан сәһвләр; мәсәлән, китаб әвәзинә титаб, дәниз әвәзинә дәнз; кетдиләр әвәзинә кетдидиләр вә с.

ГЕЈД. Механики характер дашыјан сәһвләрлә тәләффүздән ирәли кәлән «һәрфартырма» вә ја «һәрфбурахма» сәһвләрини гарышдырмаг олмас; мәсәлән хаһиш әвәзинә хаһишт; стансија әвәзинә истансија; ингилаб әвәзинә инглаб; сифәт әвәзинә сфәт вә с. Белә сәһвләр шакирдин јазысы гијмәтләндириләркән орфографик сәһв кими һесаба алынмалыдыр.

Имлада механики характер дашыјан сәһвләрин сајы икидән артыг олдугда, онларын һәрәсини бир орфографик сәһв кими һесаба алмаг лазымдыр.

5) Мүасир орфографијамызда ачыг-ашкар мүбаһисәли олан, һәлә сабитләшмәјән гајдаларла әлағәдар сәһвләр; мәсәлән, иди, имиш, илә көмәкчи сөzlәринин битишик јазылмасы илә әлағәдар сәһвләр (көрпә иди—көрпәјди, балача имиш—балачајмыш вә с.); тәк гошмасынын битишик јазылмасындан ирәли кәлән сәһвләр (гуш тәк—гуштәк, сәнин тәк—сәнинтәк вә с.); вурғусу әввәлинчи компонентинин үзәринә дүшән бир сыра мүрәккәб сөzlәрин ајры јазылмасы илә әлағәдар сәһвләр (узунсачлы—узун сачлы, дағкечиси—дағ кечиси, мәгсәдә—мүвафиг—мәгсәдә мүвафиг вә с.).

Имланы гијмәтләндирирәкән сәһвләрин характерини нәзәрә алмаг вачибдир. Сәһвләр сырасында кобуд олмајан, јә'ни јазы ишинин савадлылыг дәрәчәсинә бир о гәдәр дә тә'сир кәстәрмәјән сәһвләри дикәр сәһвләрдән фәргләндирмәк лазымдыр. Кобуд олмајан ики сәһв бир сәһв кими һесаба алынмалыдыр.

Кобуд олмајан сәһвләрә ашағыдакылар аид едилир:

1) бүтүн гајдалара аид мүстәсналыгларла әлағәдар сәһвләр; (мәсәлән, Газаха—Газаға, Өзбәкистан—Өзбәјстан, ајагалты—ајагалты вә с.);

2) мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин ишләнмәси илә әлағәдар сәһвләр (Бөјүк Вәтән мүһарибәси—Бөјүк вәтән мүһарибәси, Бејнәлхалг гадынлар күнү—Бејнәлхалг Гадынлар күнү вә с.);

3) бу вә ја дикәр дурғу ишарәсинин әвәзинә башгасынын ишләдилмәси илә әлағәдар сәһвләр (мәсәлән, әлавләрдә тире әвәзинә веркүлүн ишләдилмәси...);

4) **о**, **бу** эвэзликлери илэ ифадэ олунан мүбтэдалардан сонра јерсиз олагаг веркүлүн ишләдилмәси илэ элагәдар сәһвләр (мәсәлән, **о**, **мәним** гардашымдыр. **Бу**, **һәлә** калдыр вә с.);

5) мәтндә ејни бир орфограмын бир јердә дүзкүн, башга јердә исә јанлыш јазылмасы илэ элагәдар сәһвләр;

6) бир-бирилә ујушан дурғу ишарәләриндән бирини бурамагла вә ја онларын ишләдилмәсиндә ардычыллыға риәјәт етмәмәклә (мәсәлән, чүмләннин ортасында кәлән хитаб вә ја ара сөзүн јалныз бир тәрәфиндә веркүл гојмагла, јахуд дырнагда јазылмалы сөзләри јалныз бир тәрәфдән дырнаға алмагла) элагәдар бурамылан сәһвләр.

Јохлама имлада бешдән артыг дүзәлиш апарылдыгда онун гијмәти бир бал ашағы ендирилмәлидир, лакин бу, имланын гијмәтини «2»-јә ендирмәјә сәбәб олмамалыдыр (демәк, «3» гијмәтә лајиг олан имладакы 5-дән артыг дүзәлиш онун гијмәтини ашағы ендирмәјә әсас вермир). Икидән артыг дүзәлиш олан имлаја «5» гијмәт верилмир.

«5» гијмәт сәһвсиз јазыја, еләчә дә кобуд олмајан 1 орфографик вә ја кобуд олмајан 1 дурғу ишарәси бурамылмыш јазыја верилир.

«4» гијмәт ән чоху 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси (2/2) јахуд 1 орфографик, 3 дурғу ишарәси (1/3), јахуд 4 дурғу ишарәси (0/4) сәһви олан имлаја верилир. Бири ејнитипли орфографик сәһв олмаг шәртилә 3 орфографик сәһвә јол верилмиш имланы да «4» балла гијмәтләндирмәк олар.

«3» гијмәт ән чоху 4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси сәһви олан, јахуд 3/5, 2/6, 1/7, 0/8 нисбәтинә мүвафиг сәһвләри олан имлалара верилир. IV синифдә 5 орфографик, 4 дурғу ишарәси сәһви олан имлаја «3» гијмәт верилмәси мәгбул сајылыр.

3-ү ејнитипли олмагла 5—6 орфографик вә 5—6 дурғу ишарәси сәһвинә јол верилмиш имланы да «3» балла гијмәтләндирмәјә ихтијар верилир.

«2» гијмәт ән чоху 7 орфографик вә 7 дурғу ишарәси сәһвинә, јахуд 8/6, 6/8, 5/9, 4/10 нисбәтинә мүвафиг сәһвләри олан имлаја верилир.

«2» гијмәт үчүн нәзәрдә тутулмуш нормадан артыг сәһви олан имла «1» балла гијмәтләндирилир.

Хүсуси олагаг нәзәрә алынмалыдыр ки, имлаја гијмәт верәркән сәһвләрин јухарыда кәстәрилмиш мигдары илэ элагәдар вариантларда орфографик сәһвләрин мүәјјән һәдди кәзләнилип; белә ки, 2 орфографик сәһв «4» гијмәт үчүн, 4

орфографик сәһв «3» гијмәт үчүн (IV синифдә 5 орфографик сәһв), 8 орфографик сәһв исә «2» гијмәт үчүн ән јүксәк һәдд һесаб олунар. Орфографик сәһвләрин сајы һәмнин һәдди кечдикдә имлаја верилән гијмәт дә дәјишмәлидир. Бу бахымдан, мәсәлән, һеч бир дурғу ишарәси сәһви олмајан, јалныз 5 орфографик (IX синифдә 6 орфографик) сәһви ашкар едилмиш имлаја «3» гијмәт вермәк олмаз.

Грамматикаја, лексикаја, фонетикаја, орфографијаја аид эләвә тапшырыглы имладан ибарәт јохлама јазыја ики гијмәт верилир. Лакин эләвә тапшырыг һәчминә кәрә чох кичик олуб, мәтнин үзәриндә јалныз мүәјјән шәрти ишарәләрлә иш апармаг тәләбини гаршыја гојурса, белә јохлама јазыја бир үмуми гијмәт вермәк даһа мәгсәдәујгун һесаб едилир. Бу заман имланын гијмәти әсас тутулмалыдыр; эләвә тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилмәдикдә имлаја верилән «3» гијмәт өз гүввәсиндә сахланылмалыдыр.

Эләвә тапшырыглары гијмәтләндирәрәк ашағыдакылары рәһбәр тутмаг мәсләһәт кәрүлүр:

Әкәр эләвә тапшырыг бүтөвлүклә јеринә јетирилмишә, «5» балла гијмәтләндирилир. Тапшырығын $\frac{3}{4}$ һиссәси је-

ринә јетирилмишә, о, «4» гијмәтә лајиг кәрүлүр. Ән азы јарысы јеринә јетирилән тапшырыға «3» гијмәт верилир. Тапшырығын јарыдан азы јеринә јетирилдикдә «2», һеч јеринә јетирилмәдикдә исә «1» балла гијмәтләндирилир.

3. Ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәси.

IV—VIII синифләрдә ифадә вә инша јазылар програмын «Рабитәли нитгин инкишафы» адлы бөлмәсиндәки тәләбләрә ујгун олагаг апарылыр.

Мәтнә јахын ифадәләрин һәчми: IV синифдә—100—150 сөз, V синифдә—150—200 сөз, VI синифдә—200—250 сөз, VII синифдә 250—350 сөз, VIII синифдә 350—450 сөз.

Синиф иншаларынын мәсләһәт кәрүлән тәхмини һәчми: IV синифдә 0,5—1,0 сәһифә, V синифдә 1,0—1,5 сәһифә, VI синифдә 1,5—2,0 сәһифә, VII синифдә 2,0—2,5 сәһифә, VIII синифдә 2,5—3,5 сәһифә

Иншанын һәчми илэ элагәдар јухарыда кәстәрилән нормалара мүәллим мүтләг тәхмини бахымдан јанашмалыдыр, чүнки иншанын һәчми бир сыра амилләрдән, хүсусән мөвзунун характериндән, иншанын үслуб вә нөвүндән, шакирдин үмуми инкишаф сәвијјәсиндән, ишләмәк габилијјәтиндән вә с. асы-

лыдыр. Бүтүн бунларла жанашы, экер инша нэзэрдэ тутулан һэчмдэн бир жарым—ики дэфэ чох оларса, мүэллим јазы ишинин гијмэтини артыра («5» гијмэтдэн башга), бир о гэдэр аз оларса, азалда билэр.

Ифадэ вэ инша јазылар васитэсилэ апарылан јохлама-ларда ики мэгсэд гаршыја гојулур:

1) мөвзуну шакирдин ача билмэк, фикирлэрини ардычыл, мәнтиги, ајдын вэ дэгиг ифадэ етмэк бачарыглары мүэјјән едилир:

2) дүзкүн јазы гајдалары вэ грамматик нормалара даир вәрдишлэри јохланылыр.

Буна көрөдир ки, бүтүн синифлэрдэ ифадэ вэ инша јазы-лара ики гијмэт верилмэси лазым көрүлүр: эввэлинчи гијмэт онун мөзмунуна вэ нитг чөһөттөн формалашдырылмасына, икинчи гијмэт исэ савад сәвијјәсинэ верилир. Һәр ики гијмэт Азәрбајҗан дили фәнни үзрә гијмәтләр сырасына дахил еди-лир. Лакин јазы иши шакирдлэрин әдәби билијини јохламаг мэгсәдини дашыдыгда эввэлинчи гијмэт әдәбјјата аид едилир.

Ифадэ вэ иншанын савад сәвијјәсини гијмәтләндирмәкдә, башлыча олараг, јохлама имлалара аид гијмәт нормалары әсас көтүрүлүр. Јохлама ишинин мөзмунуна вэ нитг чөһөттөн формалашдырылмасыны гијмәтләндирәркән исэ ашағыдакы критеријалар рөһбәр тутулмалыдыр:

Гијмәт	Гијмәтләндирмәнин әсас критеријалары	
	Мөзмунуна көрә	Савадлылығына көрә
1	2	3

« 5 »	<p>1. Иншанын мөзмуну мөвзуја там ујғундур.</p> <p>2. Фактик сәһвләр јохдур.</p> <p>3. Мөзмунун ифадәсиндә ардычыл-лыг (плана ујғун олараг вә ја план верилмәдән) көзләнилмишдир.</p> <p>4. Иншада шакирдин сөз еһтијаты-нын зәнкинлији, мүхтәлиф морфоло-жи категоријалардан вә синтактик конструкцијалардан истифадә бача-рығы ачыг һисс едилир.</p> <p>5. Инша ваһид бир үслубда јазыл-мышдыр, дилинин ифадәлилијинә кө-рә фәргләнир. Јазы ишиндә I мөзмун вә I нитг сәһви гијмәтә тә'сир көс-тәрмир.</p>	<p><i>Сәһвләрин һәдди:</i></p> <p>1 орфографик вә ја 1 дурғу ишарәси, јахуд 1 грамматик сәһв.</p>
-------	--	---

1	2	3
« 4 »	<p>1. Инша әсасән, мөвзуја ујғун ја-зылмышдыр. (Мөвзудан әһәмијјәтсиз дәрәчәдә кәнара чыхылмышдыр).</p> <p>2. Мөзмуну әсасән јажшыдыр, ла-кин бә'зи фактлар о гэдәр дә дэгиг дејил.</p> <p>3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллыг әһәмијјәтсиз дәрәчәдә позулмушдур.</p> <p>4. Иншанын дили лексик вә грам-матик бахымдан кифајәт дәрәчәдә зәнкинди.</p> <p>5. Јазы ишинин үслубунда ваһид-лик вардыр, ифадәлилик һисс олу-нур. Иншада 2-дән артыг олмајараг мөзмун вә 3 нитг сәһви гијмәтә тә'-сир көсәрмир.</p>	<p><i>Сәһвләрин һәдди:</i></p> <p>а) 2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси, јахуд 1 орфографик 3 дурғу ишарәси, јахуд 4 дурғу ишарәси (әкәр орфогра-фик сәһви јохдурса) сәһ-ви;</p> <p>б) 2 грамматик (грам-матик-үслуби) сәһв.</p>

« 3 »	<p>1. Иншада мөвзудан кәнара чыхыл-дығы, мөвзуну алајарымчыг әһтә олундуғу ачыг-ашкар һисс едилир.</p> <p>2. Јазы иши, әсасән, гәнаәгләнди-ричидир, лакин орада бә'зи фактик сәһвләрә, гејри-дэгигликләрә јол ве-рилмишдир.</p> <p>3. Фикрин ифадәсиндә ардычыллы-ғын позулмасы һаллары өзүнү көс-тәрир.</p> <p>4. Шакирдин лүғәт еһтијаты касыб-дыр, синтактик конструкцијалардан истифадә бахымындан нитгн јекнә-сәгдир.</p> <p>5. Јазы ишинин үслубунда ваһид-лик јохдур, дили ифадәли дејил (вә ја кифајәт дәрәчәдә ифадәли дејил). Иншада 4-дән чох олмајараг мөзмун вә ән чоху 5 нитг сәһви гијмәтә тә'-сир көсәрмир.</p>	<p><i>Сәһвләрин һәдди:</i></p> <p>а) 4 орфографик вә 4 дурғу ишарәси (IV син-нифдә 5 орфографик, 4 дурғу ишарәси) сәһви, јахуд 3-5, 2-6, 1-7 нис-бәтиндә орфографик вә дурғу ишарәләри сәһви;</p> <p>б) 4 грамматик (грам-матик-үслуби) сәһв.</p>
-------	---	---

« 2 »	<p>1. Инша мөвзуја ујғун јазылма-мышдыр.</p> <p>2. Чохлу фактик сәһвә јол верил-мишдир.</p> <p>3. Јазы ишиндә ардычыллыг баш-дан-баша позулмушдур, фикирләр арасында рабитә јохдур.</p>	<p><i>Сәһвләрин һәдди:</i></p> <p>а) 7 орфографик вә 7 дурғу ишарәси сәһви, ја-худ 6-8, 5-9, 8-6 нисбә-тиндә орфографик вә дурғу ишарәси сәһви;</p>
-------	---	---

1	2	3
	<p>4. Шакирдин лүгәт еһтијаты чох касыбдыр, чүмлөләринин һамысы ғыса вә јекһесәгдир, сөзләрдән онларын мәһаларына көрә истифада етмәкдә бир чох сәһвләрә јол верилмишдир.</p> <p>5. Иншада үслуб ваһидлији позулмушдур. Јазы иһиндә 6-ја гәдәр мәзmun вә 7-јә гәдәр нитг сәһви гижмәтә тәһсир кестәрмир.</p>	<p>б) 7 грамматик (грамматик-үслуби) сәһв.</p>
« 1 »	«2» гижмәт үчүн мүәјјән едилмиш нормадан артыг мәзmun вә нитг сәһвләринә јол верилмишдир.	Орфографик, дурғу иһарәси вә грамматик сәһвләрин һәдди «2» гижмәт үчүн мүәјјән едилмиш нормадан артыгдыр.

Г Е Ј Д. 1. Әкәр иһшанын һәчми нәзәрдә тутулан нормадан бир јарым-иһи дәфә артыг оларса, «4» гижмәт үчүн мүәјјән едилмиш нормативи (орфографик, дурғу иһарәси вә ја грамматик сәһвләрин миғдарыны) бир ваһид, «3» гижмәтин нормативини иһә 2 ваһид артырмаға иһтијар верилр. Мәсәлән, белә һалда иһшанын савад дәрәчәси 3 орфографик, 2 дурғу иһарәси сәһвинә вә 2 грамматик (грамматик-үслуби) сәһвә, јахуд 2-3-2, 2-2-3 нисбәтиндә олан сәһвләрә көрә «4» балла гижмәтләндирилр; 6-4-4, 4-6-4, јахуд 4-4-6 нисбәтиндә олан сәһвләринә көрә иһә иһшаја «3» гижмәт верилр. «5» гижмәтин верилмәсиндә иһшанын һәчмчә бөјүклүјү нәзәрә алынмыр.

2. Иһшанын там мүстәгил јазылмасыны, орјиналлыгыны, мәзmun, гурулушу вә нитг баһымындан долғунлуғуну вә с. нәзәрә аларғ мӯәллим јохлама иһшинин (иһшаја) биринчи гижмәтини бир бал артыра биләр.

Иһла јазыларын гижмәтләндирилмәсинә даир бөлмәдә сәһвләрин һесаба алынмасы илә әлағәдар шакирд тәрәфиндән апарылан дүзәлишләр вә еһнитипли сәһвләрә мүнәсибәт һағғында верилмиш кестәришләр ифада вә иһшанын гижмәтләндирилмәсиндә дә нәзәрә алынмалыдыр.

4. Өјрәдичи јазыларын гижмәтләндирилмәси.

Јохлама јазыларә нисбәтән, өјрәдичи јазыларын (мүхтәлиф типли чалышмаларын, јохлама характери дашымајан иһлаларын) гижмәтләндирилмәсинә даһа чидди јанашмағ тәтәләб олуһур.

Өјрәдичи јазыларә гижмәтләндириләркән ашағыдакылар нәзәрә алынмалыдыр:

1) шакирдин мүстәгил иһләмәси дәрәчәси, 2) тәһлимин мәрһәләси, 3) иһшин һәчми.

Әкәр бурахылмасы еһтимал олуһан сәһвләрә даир әввәлчәдән хәбәрдарлығ едилмишсә, «5», «4» гижмәтләр сәһвсиз јазыја вә ја сәһвләрини шакирдин өзү дүзәлтдији јазыја верилр. Бу иһи гижмәтдән биринин сечилмәсиндә мӯәллим јазы иһшинин фәрғләнмәси вә диггәтлә јеринә јетирилмәсини, мәзmunлу олмасыны вә с. нәзәрә алыр.

Мүәјјән бачарығ вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәгсәдини күдән иһк јазы иһшини (јахуд һәм иһк, һәм дә иһкинчи јазы иһшини) мӯәллим өз мӯлаһизәсинә көрә анчағ јохламагла кифајәтләниб, гижмәтләндирмәјә биләр.

Тамамилә мүстәгил јеринә јетирилән јазы иһләрини (ифада вә иһшалары) мӯәллим јохлама јазылар үчүн мүәјјән едилмиш нормалар үзрә гижмәтләндирмәлидир.

Ифада, иһша вә бу кими башға ири һәчмли өјрәдичи јазыларын да гижмәтләрини мӯәллим журналә көчүрүр вә јекун гижмәтләрин верилмәсиндә онлары нәзәрә алыр.

Өјрәдичи јазыларын, еләчә дә синиф јохлама ифада вә иһшаларынын апарылмасы просесиндә шакирдләрә «Мәктәблинин орфографија лүгәти»ндән истифада етмәјә иһазә верилр.

5. Јекун гижмәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси.

Һәр рүб үзрә (јухары синифләрдә јарым иһ үзрә) вә бүтөвлүкдә дәрәс или үчүн јекун гижмәтләрә верилр. Бу гижмәтләр Азәрбајҗан дилинин бүтүн саһәләри үзрә шакирдин һазырлығ сәвијјәсини, јәһни һәм нәзәри материалы нә дәрәчәдә мәнимсәдијини, һәм әлдә етдији практик бачарығлары, һәм нитгинин инкишафы вәзијјәтини, һәм дә орфографик вә дурғу иһарәләри савадыны үмумиләшмиш шәкилдә әкс етдирмәлидир.

Шакирдләрин јекун гижмәтләрини механики јолла, јәһни орта ријази гижмәт чыхармағ јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу гижмәтләр мүәјјәнләшдириләркән мөһз һәмнин әрәфәдә шакирдин фактик һазырлығына даир кестәричиләр әсас тутулмалыдыр. Бүтүн дәрәс или мүддәтиндә мәшғәләләрә шакирддә чидди мүнәсибәт јаратмағы тәһмин етмәк үчүн онун чари мүвәффәғијјәтләринин нәтичәләри (иһфаһи чаваблары-

на верилэн гижмэтлэр, өјрэдичи вә јохлама јазылары нә дәрәчәдә јеринә јетирилмәси) јекун гижмэтләрин верилмәсиндә хусуси олагаг нәзәрә алынмалыдыр.

Азәрбачан дилиндән вериләчәк јекун гижмэтләри мүүјјән-ләшдирәркән чари јохламаларда шакирдләрин вәрдишләринә (орфографија, дурғу ишарәләри вә нитг вәрдишләринә) верилән гижмэтләр мүүллимин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Әкәр рүб , јарым ил вә ја ил әрзиндә шакирд әксәр јохлама имлалардан, еләчә дә савадына көрә ифадә вә иншалардан мәифи гижмәтләр («2», «1») алмышса, онун јекун гижмәти мүсбәт ола билмәз.

Бу «Гижмәт нормалары» IX—X синифләрдә апарылан јазы ишләринин гижмәтләндирилмәсиндә дә әсас тутулмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәммин синифләрдә имланын һәчми 200 сөзә гәдәр (IX синифдә 160—180, X синифдә 180—200), иншанын һәчми исә 6 сәһифәјәдәк артырылыр. (IX синифдә 3,5—4,5; X синифдә 4—6 сәһифә).

Јухары синифләрдә јазы ишләринә верилән биринчи гижмәт «Әдәбијјат» графасына көчүрүлүр, икинчи гижмәт исә шакирдин савадына (орфографик, дурғу ишарәләри вә грамматик савадына) верилир.

ӘЛАВӘ

IV—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ДӘФТӘРЛӘРИН АПАРЫЛМАСЫ ВӘ ЈАЗЫ ИШЛӘРИНИН ЈОХЛАНЫЛМАСЫ ЬАГГЫНДА

Бүтүн јохлама јазы ишләри хусуси дәфтәрдә—јохлама јазы дәфтәриндә апарылыр. Һәммин дәфтәрләр мәктәбдә сахланылыр. Синиф вә ев јазы ишләри үчүн бир, јахуд ики (1 №-ли, 2 №-ли) дәфтәр ајырмаг мәсәләсини мүүллимин өзү һәлл едир. Өјрәдичи ифадә вә иншаларын ајрыча дәфтәрдә апарылмасы тәчрүбәси дә мәгбул һесаб едилир.

Јохлама јазыларла әлагәдар сәһвләрин тәһлили мәшғәләләриндә бүтүн јазы-позу ишләри синиф дәфтәриндә (синиф вә ев ишләри үчүн нәзәрдә тутулан дәфтәрдә) апарылыр. Бу, ики чәһәтдән әһәмијјәтли һесаб едилир: 1) шакирдләр сәһвләр үзәриндә ишлә әлагәдар синифдә апарылмыш чалышма материалларыны евдә бир даһа нәзәрдән кечирмәк имканы елдә едир вә 2) әләвә ев тапшырыглары үзәриндә ишләркән

онлардан (синифдә јеринә јетирдикләри чалышмалардан) мүүјјән истигамәт алырлар.

Јохлама имлалар мүүллимин тәрәфиндән нөвбәти дәрәдәк, ифадә вә иншалар исә 3—4 күндән кеч олмајараг тәспий едилмәлидир.

Јохланылан јазы ишләриндә шакирдләрин бурахдыглары бүтүн сәһвләри мүүллимин ашағыдакыларә әсасланараг гејд едир вә дүзәлдир:

а) IV синифдә мүүллимин гүввәтли шакирдләрин орфографик сәһвләринин алтындан анчаг хәтт чәкир, дүзәлиш вермир. Зәиф шакирдләрин исә мүүјјән сәһвләринин (шакирдин өзүнүн мүстәгил олагаг тапа билмәјәчәјини еһтимал етдији сәһвләрин) алтындан хәтт чәкмәклә бәрәбәр, үстүндә лазыми орфограмы јазыр.

б) V—VIII синифләрдә дә сәһвләрин тәспийиндә бу гајда әсас тутулур. Лакин сәһвләри шакирдләрин өзләринин тапа билмәсинә истигамәт верән әввәлинчи гајдаја (сәһвин алтындан јалныз хәтт чәкилмәсинә) тәдричән даһа чох үстүнлүк верилир.

в) Фактик сәһвләрин алтындан дүз хәтт, нитг (үслуб) сәһвләринин алтындан исә далғалы хәтт чәкилир; лазым кәлдикдә, сәһифәнин кәнарында бу вә ја дикәр сәһвә анд шәрти ишарә гојулур, мүүјјән гејдләр едилир (мәсәлән, «Тәкрарды», «Ајдын дејил» вә с.)

г) Ифадә вә инша јазыларын савад дәрәчәсинә анд сәһвләрин мигдары нөвләринә көрә белә кәстәрилур: (2—1—2, јахуд 1—6—4); әввәлинчи рәгәм орфографик, сонрақы дурғу ишарәси, даһа сонрақы исә грамматик (вә ја грамматик—үслуби) сәһвләрин мигдарыны билдирир. Јазы ишинин гижмәтләри исә 5/4, 4/3 вә с. шәклиндә гејд олулур.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин програм— методика идарәси, мұәллимләрә көмәк мәгсәдилә, Азәрбајчан дилиндән III вә IV рүбләр үчүн програм материалларынын планлашдырылмасыны һазырлајыб чап етмәји мәсләһәт билмишдир.

Һәммин материалы Азәрбајчан ДЕТПИ-нин дил вә әдәбијјат тәдриси методикасы шә'бәсинин мүдири Ә. Әфәнди-задә һазырламышдыр.

V СИНИФ

III рүб (60 саат)

Сифәт (21; 7 саат)

1. IV синифдә сифәтә аид кечилмишләрин тәкрары § 41 (1 саат). Сифәтин бир нитг һиссәси кими лексик вә грамматик мә'налары. Ејни бир әшјанын мүхтәлиф әламәтләрини көстәрмәк вә мұәјјән бир әламәти мүхтәлиф әшјалара аид етмәк үзрә чалышмалар. Синоним вә антоним сифәтләрә аид чалышмалар.

2. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси. Исимдән дүзәлән сифәтләр—§ 42 (2 саат). Сифәтләрин шәкилчиләр вәситәсилә (исимләрдән) әмәлә кәлмәси гәјдалары илә танышлыг. Исимләрдән әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләрин тәркибинә көрә вә сөз јарадычылығы бахымындан тәһлили; шакирдләрин ејни шәкилчиләрлә дүзәлән сифәтләрә аид әләвә мисаллар сөјләмәләри.

Ејни исим көкүндән мүхтәлиф шәкилчиләрлә әмәлә кәлән дүзәлтмә сифәтләри тапыб (мұәллимин јаздырдығы чүмләләрдә) көстәрмәк, онлары тәһлил етмәк (иш-чил, иш-ләк, иш-күзар, ишсиз; јуху-чул, јухулу, јуху-суз, шәрт-и, шәрт-ли, шәрт-сиз, бәнөвшә-ји, бәнөвшә-ли, күнаһ-сыз, күнаһ-кар, күнаһ-лы вә с.)

Верилмиш мүрәккәб исимләрдән дүзәлтмә сифәтләр әмәлә кәтирмәк (чалышма 275).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 276 нөмрәли чалышма үзәриндә иш.

4. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр—§ 44 (2 саат). Фе'лдән дүзәлән сифәтләрин әмәлә кәлмәси илә танышлыг. Верилмиш дүзәлтмә сифәтләри (фе'лдән дүзәлән) тәркибинә көрә вә сөз јарадычылығы бахымындан тәһлил етмәк үзрә чалышмалар. Ејни фе'л көкләриндән дүзәлмиш сифәт вә исимләрин сөз јарадычылығы бахымындан мұгајисә етмәк: кечичи-кечид, гуручу-гурғу, дурғун-дурғу, чалышган-чалғы, күләјән-күлүш вә с.

5. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Тәркибиндә тәбиәт тәсвири олан мәтн үзрә сечмә ифадә (јахуд мәтнә тәбиәт тәсвири әләвә етмәклә ифадә).

6. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү—§ 45 (4 саат);

а) -дакы (-дәки), -кин (-кип -күн), -гын, (-гун, -гын, -гун) шәкилчиләринин јазылышы.

б) Ејни шәкилчиләрин јазылышына аид чалышмалар, о чүмләдән өјрәдичи имләлар;

в) -и (ви), -ы (-и, у, ү) шәкилчили сифәтләрин јазылышы. Һәммин шәкилчиләрин онлара омоним олан шәкилчиләрлә (омоморфем) мұгајисәсинә аид чалышмалар, өјрәдичи имләлар вә орфографик тәһлил.

г) сону г, к, һәрфләри илә битән сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзүнә аид чалышмалар; јазылышы чәтин сифәтләрә аид лүгәт үзрә имлә (гәһрәман, чылпаг, чәһрајы, мәшһур, хошбәхт, бабат, бәхтәвәр, гәшәнк, гәлиз, гәлпә, дәјирми, хејирхаһ, јалғыз вә с.); дүзәлтмә сифәтләрин јазылышына вә орфографик тәһлилинә аид мүхтәлиф типли тәмринләр.

7. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы—§ 46 (2 саат). Сифәтләрин чәмләнмә јолу илә әмәлә кәлмәси һаггында анлајыш. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси һаггында анлајыш. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси јоллары вә јазылыш гәјдалары. Мүрәккәб сифәтләрә ејни фонетик тәркибә малик олан сөз бирләшмәләринин мұгајисәси; мәсәлән: гузугулағы (битки)—гузу гулағы (гузунун гулағы), һазырчаваб (сөз алтда галмајан)—һазыр чаваб (һазырланмыш чаваб), енликүрәк (әләмәт мә'насында)—енли күрәк (енли олан күрәк) вә с. Мүхтәлиф типли чалышмалар үзәриндә иш.

8. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Шәхси тәәссүрат

үзрә тәбиәтин тәсвирино аид инша. Вахтын биринчи саатыны иншаја һазырлыға, икинчи саатыны исә јазы ишләринин тәһлилинә сәрф етмәк (инша евдә јеринә јетириләр) мүмкүндүр.

9. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри — § 47 (1 саат). Сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин әмәлә кәлмәси һаггында анлајыш. Һәмин дәрәчәләри чүмләләрдә, нитгдә ишләтмәји бачармаг.

10. Сифәтин ади азалтма дәрәчәләри—§ 48 (1 саат). Азалтма дәрәчәсинин әмәләкәлмә васитәләри илә танышлыг. Һәмин дәрәчәни әмәлә кәтирән ачыг вә тәһәр сөзләри илә әләгәдар јазы гајдалары.

11. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Верилмиш план үзрә мәктуб јазмаг (чалышма 203). Сифәтин азалтма дәрәчәсинә аид тәмринләр (әсасән, морфоложи тәһлил). Јазылышы. чәтин сөзләр ичәрисиндә сифәтләрә аид лүгәт үзрә имла.

12. Сифәтин чохалтма дәрәчәси—§ 49 (2 саат). Чохалтма дәрәчәсинин әмәләкәлмә васитәләри (шәкилчиләрлә, сөзләрин артырылмасы илә). Чохалтма дәрәчәсинин әмәлә кәлмәси илә әләгәдар јазы гајдалары. Чалышмалар үзәриндә иш.

13. Сифәтин исим кими ишләнә билмәси—§ 50 (1 саат).

14. Тәкрар (2 саат). Сифәт һаггында кечилмишләрин үмүмиләшдирилмәси, системә салынмасы.

15. Әләвә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

16. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Мәтнә гышын тәсвирино әләвә етмәклә ифадә јазы (чалышма 319). Ајрылмыш вахтын 1 саатыны ифадәнин јазылмасына, 1 саатыны исә тәһлилинә сәрф етмәк нәзәрдә тутула биләр.

Сај (15; 2 саат).

1. Сај һаггында үмүми мәлүмат — § 51 (1 саат). Кечилмишләрин тәкрары.

2. Сајын мә'нача нөвләри — § 52 (1 саат). Сајын мә'нача нөвләри һаггында анлајыш.

3. Мигдар сајлары — § 52 (3 саат):

а) мүәјјән мигдар сајларынын хүсусијәтләри;

б) гејри-мүәјјән сајлар; бир сыра, бир чох сајларындан сонра, исимләрин чәмдә ишләнмәси (дәрсликдә «чох адам», «чох адамлар» мисалларынын сәһв кетдији нәзәрә алынмалыдыр);

в) кәср сајлары, 329 нөмрәли чалышмаја аид шәкил үзрә кичик инша.

4. Сыра сајлары — § 54 (1 саат).

5. Сајларын јазылышы вә тәләффүзү — § 55 (4 саат).

6. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). 252 нөмрәли чалышма үзәриндә иш (ифадә јазы).

7. Сајын исим кими ишләнмәси — § 56 (1 саат).

8. Тәкрар (2 саат). Кечилмишләрин үмүмиләшдирилмәси вә системә салынмасы. Өјрәдичи имла.

9. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

Әвәзлик (15; 4 саат).

1. Әвәзлик һаггында үмүми мәлүмат — § 57 (2 саат). Әвәзлик һаггында бундан әввәлки биликләрин тәкрары. Әвәзликләрин мүхтәлиф нитг һиссәләринин әвәз етмәси. Әвәзлијин бә'зән бүтөв бир чүмләни, абзасы да әвәз едә билмәси.

2. Әвәзликләрин мә'нача нөвләри һаггында анлајыш — § 57 (сон абзас). Шәхс әвәзликләри — § 58 (1 саат).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Һадисәни нағыл едән шәхс дәјишмәклә ифадә јазы.

4. Гејри-мүәјјән әвәзликләр—§ 58 (2 саат). Гејд: 2-чи саатда шәхс вә гејри-мүәјјән әвәзликләрә аид кечилмишләрлә әләгәдар изаһлы имла вә морфоложи тәһлил апармаға хүсуси диггәт јетирилмәси мәсләһәт көрүлүр.

5. Ишарә әвәзликләри — § 60 (1 саат).

6. О, бу әвәзликләринин чүмләдә ролу — § 61 (3 саат):

а) нәзәри материалын өјрәнәлмәси;

б) о, бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләнмәсинә аид чалышмалар;

в) ејни гајдаја аид өјрәдичи (изаһлы) имла.

7. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). 375-чи чалышмаја аид шәкил үзрә инша. Тәхмини план: 1) тәбиәтин тәсвири. 2) мәктәбин јени бинасы. 3) јени бинада илк дәрә күнү (ушагларын севинчи); 4) мәктәбин гаршысында. Иншаја шакирдләр өзләри ад гојурлар. Гејд: һазырлыг иши синифдә апарылмалыдыр; иншаны шакирдләрә ев тапшырыгы кими дә вермәк, тәһлил ишини исә синифдә апармаг олар.

8. Рүб үзрә јекунлашдырычы јохлама имла (әләвә тапшырыглы) вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

IV рүб (44 саат)

Әвәзлик (5; 3)

9. Суал әвәзликләри — § 62 (1 саат).

10. Тәјјини әвәзликләр—§ 63 (1 саат).

11. Гајыдыш әвәзлији — § 64 (1 саат).

12. Тәкрар (2 саат). Кечилмишләрин үмүмиләшдирилмәси вә системә салынмасы. Дәрсликдәки чалышмалар үзәриндә иш, морфоложи тәһлил, тәркибиндә **о**, **бу** әвәзликләри олан мувафиг чүмләләрин синтактик тәһлили.

13. Рабитәли нитгин инкишафы (3 саат). Инша јазы.

Фе'л (16; 4 саат).

1. Фе'л һаггында кечилмишләрин тәкрары—\$ 65 (3 саат);

а) верилмиш мәтндән фе'лләри сечиб көстәрмәк; бу вә ја дикәр әшјаја аид һәрәкәти билдирән сөзләр јазмаг (мәсәлән, күнәш исидир, гыздырыр, ишыгландырыр; гуш учур, сүзүр, гонур, јејир, ичир, гурур, јумуртлајыр...), верилмиш фе'лләрә синсиним вә ја антоним фе'лләр сечмәк, верилмиш фе'лләри мувафиг әшјалара аид етмәклә чүмләләр гурмаг вә с. үзрә чалышмалар;

б) верилмиш фе'лләри заман вә шәхсә көрә тәһлил етмәк; фе'лләри заман вә шәхсә көрә дәјишдирмәк, онлары мәсдәр формасында ишләтмәк, мәсдәрләри һалландырмаг үзрә чалышмалар үзәриндә иш;

в) 393, 394, 395, 396 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш.

2. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр — \$ 66 (2 саат).

3. Дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәси — \$ 67 (2 саат):

а) дүзәлтмә фе'лләрин әмәлә кәлмәси һаггында анлајыш (дүзәлтмә фе'лләрлә әлагәдар дил материаллары үзәриндә тәһлил вә мүшаһидә методларындан истифадә јолу илә);

б) чалышмалар үзәриндә иш, о чүмләдән дүзәлтмә фе'лләрин тәркибчә вә сөз јарадычылығы бахымындан тәһлили.

4. Фе'лдән дүзәлән фе'лләрин нөвләри һаггында анлајыш. Мәчһул фе'лләр — \$ 68, 69 (2 саат):

а) 406, 407, 408 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш;

б) мәчһул фе'лләрин әмәлә кәлмәси.

5. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). 409 нөмрәли чалышмаја аид шәкилдән истифадә етмәклә «Е'малатханада», «Мәктәбимизин е'малатханасында», «Биз е'малатханада дәмир јоһмагы нечә өјрәндик» вә с. мөвзулардан бири үзрә инша.

6. Фе'лин гајыдыш нөвү — \$ 70 (2 саат).

7. Гаршылыгылы вә мүштәрәк фе'лләр — \$ 71 (1 саат).

8. Ичбар фе'лләр — \$ 72 (2 саат).

9. Фе'лин нөвләринә аид чалышмалар (1 саат).

10. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Нәгли характерли мәтн үзрә ифадә јазы.

11. Тәсдиг вә инкар фе'лләри — \$ 73 (2 саат):

а) инкар фе'лләрин әмәлә кәлмәси, фе'лин инкар шәкилчиләринин исим дүзәлдән ејни формалы шәкилчиләрдән фәрги; фе'лин инкар шәкилчиләринин **-ма** (**-мә**) вә **-м** формасында ишләнмәси мөһамлары;

б) верилмиш фе'лләри тәһлил етмәк вә онлары инкарда ишләтмәк үзрә чалышмалар; јазылышы чәтин фе'лләрә аид лүгәт үзрә вә јарадычы имлалар.

12. Фе'лә аид кечилмишләрин тәкрары (2 саат). Биликләрин үмүмиләшдирилмәси, системә салынмасы.

13. Морфоложи тәһлил, јазылышы чәтин сөзләрә аид јарадычы вә лүгәт үзрә имлалар (1 саат).

14. Јекунлашдырычы јохлама имла (әләвә тапшырыгылы олмасы мәсләһәт көрүлүр) (1 саат).

Ил әрзиндә кечилмишләрин тәкрары (9 саат):

а) грамматик тәһлил (4 саат);

б) орфографијаја аид чалышмалар: орфографиг тәһлил, лүгәт үзрә имла вә с. (1 саат);

в) сәсли имлалар вә сәһвләр үзәриндә иш (4 саат).

VI синиф

III рүб (40 саат)

Зәрф (мөвзунун давам, 10; 1)

8. Зәрфин мә'нача нөвләри — \$ 31 (3 саат)*

б) 67-чи сәһифәдә верилмиш чәдвәл үзрә зәрфин мә'нача нөвләринә аид биликләрин мөһкәмләндирилмәси (јер зәрфләри илә јер билдирән исимләрин, мигдар зәрфләри илә сәјларын вә с. мугајисәсинә аид чалышмалар) (2 саат);

в) грамматик тәһлил, өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләр үзрә чалышмалар (1 саат).

9. Зәрфләрин башга нитг һиссәләринә охшарлығы—\$ 32 (3 саат).

а) Зәрфләрин башга нитг һиссәләринә охшарлығы һаггында анлајыш; дил фактларынын тәһлили;

б) чалышмалар (224, 225, 226) үзәриндә иш;

в) грамматик тәһлил.

* Програм материалларынын планлашдырылмасында зәрфин мә'нача нөвләринин өјрәнилмәсинә II рүбдән башландыгы (2 саат) нөзәрә алынмалыдыр.

10. Тәкрар (2 саат). Зәрф һаггында биликләрин система салынмасы вә үмумиләшдирилмәси; чалышмалар (227, 228, 229, 230) үзәриндә иш; грамматик тәһлил.

11. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 232-чи чалышма үзрә ифадә жазы.

12. Грамматикаја аид әлавә тапшырыглы јахлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

Гошма (10; 2)

1. Гошма һаггында үмуми мә'лумат—§33 (1 саат).

2. Гошмаларын мә'нача нөвләри—§ 34 (3 саат).

а) гошмаларын мә'нача нөвләри һаггында анлајыш; 238, 239, 240, 241 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш; грамматик тәһлил.

б) чүмләдә бә'зи фе'ли бағламаларын «фе'ли сифәт+гошма» илә синтактик синонимлији (чалышма 243), гошмаларын синонимлији һаггында анлајыш (чалышмалар васитәсәлә); өјрәдичи имла (чалышма 246).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Тәркибиндә гошмаларын чох ишләндији мәти үзрә ифадә жазы вә јеринә јетирилмиш ишин тәһлили; гошмалы чүмләләрдә гошмалары онларын синонимләри илә әвәз етмәк үзрә чалышма.

4. Һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр—§ 35 (2 саат).

5. Гошмаларын јазылышы—§36 (3 саат).

а) Битишик, ајры вә ајры-битишик јазылан гошмалар (1 саат).

б) Гошмаларын јазылышына аид мүхтәлиф типли чалышмалар үзәриндә иш, о чүмләдән өјрәдичи имла (2 саат).

6. Тәкрар (1 саат). Биликләрин үмумиләшдирилмәси вә система салынмасы.

7. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

Бағлајычы (11; 3 саат)

1. Бағлајычылар һаггында үмуми мә'лумат—§37 (1 саат).

2. Бағлајычыларын мә'нача нөвләри—§38 (3 саат).

а) бағлајычыларын мә'нача нөвләри илә танышлыг (материалы әзбәрләмәк тәләб олунамалыдыр); чүмләләрдә бағлајычыларын ишләдилмәсинә аид чалышмалар.

б) да (дә), ки бағлајычыларынын ејни формасы шәкилчилләрлә (морфемләрлә) мүгајисәли өјрәнилмәси илә әлагәдар чалышмалар:

в) јазылышы чәтин бағлајычыларла әлагәдар орфографик чалышмалар: изаһлы вә јарадычы имлалар.

3. Мүрәккәб бағлајычыларын әмәлә кәлмәси—§ 39 (1 саат).

4. Мүрәккәб бағлајычыларын јазылышы—§ 40* (3 саат).

а) битишик вә ајры јазылан мүрәккәб бағлајычылар (башлыча диггәт ки үнсүрү илә әмәлә кәлән бағлајычыларә верилмәлидир);

б) мүрәккәб бағлајычыларын јазылышына аид чалышмалар, о чүмләдән изаһлы имла.

5. Рабитәли нитгин инкишафы (3 саат). Инша вә ја ифадә жазы.

6. Тәкрар—§ 40 (2 саат). 271, 272, 273, 274, 275, 276 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш, грамматик тәһлил, өјрәдичи имла.

7. Јохлама имла (рабитәсиз мәти үзрә) вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

IV рүб (31 саат).

1. Әдатлар һаггында үмуми мә'лумат—§41 (1 саат).

2. Әдатларын мә'нача нөвләри—§42 (3 саат). Г е ј д: әдатларын мә'нача нөвләрини әзбәрләмәк шакирдләрдән тәләб олунамалыдыр; башлыча диггәт чүмләләрдә әдатлары тапыб, һансы мә'нада ишләндијини мүөјјәнләшдирмәк үзрә ишләрә јөнәлдилмәлидир.

3. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Шакирдләрин көрдүкләри, тамаша етдикләри, јахуд охудуглары мараглы бир һадисә һаггында инша (2 саат).

4. Һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләр—§ 43 (2 саат).

5. Әдатларын јазылышы—§ 44** (3 саат). 2, 3-чү саатларда јалныз чалышмалар вә о чүмләдән өјрәдичи имлалар апарылмалыдыр.

6. Тәкрар (1 саат). Әдата аид биликләрин үмумиләшдирилмәси, система салынмасы.

7. Јохлама ифадә вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

Модал сөзләр (4; 1 саат).

1. Модал сөзләр һаггында анлајыш—§ 45 (1 саат).

2. Модал сөзләрдә веркул ишарәсинин ишләнмәси—§ 46 (2 саат).

* Параграфа аид материалын икинчи һиссәсиндә «Тәкрар»да истифада олунамалыдыр.

** Параграфын материалында сон чалышмалардан тәкрар дәрсләриндә истифада етмәк нәзәрдә тутулмалыдыр.

3. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). 302 нөмрәли чалышма үзәриндә иш.

4. Тәкрар (1 саат). Грамматик тәһлил, јазылышы чәтнн сөзләрә лүгәт үзрә имла.

Нида (4; 1 саат).

1. Нида һаггында анлајыш—\$47 (1 саат).

2. Нидаларда дурғу ишарәләриннн ишләдилмәси—\$ 48 (2 саат).

3. Ифадәли охуја һәср едилмиш дәрә (1 саат). Тәркибиндә әдатлар, нидалар вә с. олан мәтнләриннн дүзкүн тәләффүз вә дүзкүн интонасија үзрә охунмасына анд чалышмалар.

4. Јохлама имла (1 саат).

Кечилмишләриннн тәкрары—\$ 49 (7 саат).

а) грамматик тәһлил (2 саат).

б) орфографија үзрә ишләр (2 саат).

в) рабитәли нитгин инкишафы (3 саат).

VIII сениф

III рүб (30 саат)

Баш үзвләрдән јалныз бириннн иштирак етдији садә чүмләләр

1. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә—\$ 30 (1 саат).

2. Адлыг чүмлә—\$ 31 (1 саат).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Адлыг чүмләләрдән истифадә етмәклә мүвафиг мөвзуларда. («Дәрәдә», «Мәнзәрә», «Јарыш мејданында» вә с.) миниатүр иншалар.

4. Синтактик тәһлил (1 саат).

Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр (2; 3).

1. Бүтөв чүмлә—\$32 (1 саат).

2. Јарымчыг чүмлә—\$ 33 (1 саат).

3. Рабитәли нитгин инкишафы (3 саат). Әдәби әсәриннн тәһлили илә әлағәдар мүнәкимә характерли инша.

Һәмчинс үзвлү чүмләләр (12; 1)

1. Чүмләннн һәмчинс үзвләри һаггында үмуми мәлумат (2 саат):

а) һәмчинс үзвләр һаггында әввәлки биликләриннн тәкрары вә кенишләндирилмәси.

б) һәмчинс вә һәмчинс олмајан тәјинләр.

2. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычыларынын ишләнмәси—\$ 35 (2 саат). **Гејд:** һәмчинс үзвләр арасында бағлајы-

чыларынын мәна нөвләриннн әзбәрләмәк шакирдләрдән тәләб олунамалыдыр. Вахтыннн икинчи саатынын грамматик тәһлили сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр.

3. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләриннн вә көмәкчи сөзләриннн ихтисары — \$ 36 (2 саат):

а) мөвзуја анд үслуби чалышмалар, мәсәлән, верилмиш мәтннн (һәмчинс үзвләрдә бағлајычыларынын ишләнмәси илә шәкилчи вә көмәкчи сөзләриннн ихтисары илә әлағәдар гәсдән сәһвләрә јол верилмиш мәтн) үзәриндә редактә иши апармаг.

4. Хәбәриннн һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы—\$ 37 (1 саат).

5. Һәмчинс үзвләр арасында дурғу ишарәләри—\$ 38 (1 саат).

6. Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр—\$ 39 (1 саат).

7. Изаһлы имла (1 саат).

8. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш (2 саат).

9. Рабитәли нитгин инкишафы (1 саат). Мүәјјән бир тамаша, верилиш, абидә вә с. һаггында гыса рәј јазмаг. **Гејд:** иншанын шакирдләрә евдә јеринә јетирмәк (азы бир һәфтә вахт вермәклә) тапшырыла биләр; белә һалда, ајдын мәсәләдир ки, бүтөв бир дәрә сааты јазыларынын тәһлили үчүн нәзәрдә тутулмалыдыр.

Чүмләләрдә хитаб вә ара сөзләриннн ишләнмәси (10; 4).

1. Хитаб һаггында биликләриннн тәкрары вә кенишләндирилмәси—\$ 40 (1 саат).

3. Хитабларда дурғу ишарәләри—\$ 41 (1 саат).

4. Ара сөзләр—\$42 (3 саат):

а) ара сөзләр вә онларын мәнача нөвләри илә танышлыг;

б) ара сөзләрә вә онларда синонимлијә анд чалышмалар;

в) тәркибиндә ара сөзләр олан чүмләләри дүзкүн интонасија илә охумаг, верилмиш чүмләләрә мүвафиг ара сөзләр артырмаг вә с. үзрә чалышмалар: грамматик тәһлил.

4. Ара чүмләләр — \$ 42 (материалыннн икинчи һиссәси) (1 саат).

5. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Јохлама ифадә.

IV рүб (22 саат)

6. Ара сөзләр вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри—\$ 43 (1 саат).

7. Чүмләләрдә нидаларыннн ишләнмәси—\$44 (1 саат).

8. Рабитәли нитгин инкишафы (2 саат). Ифадә јазы.

9. Чүмлэнин эввэлиндэ бэли, жох, хейр сөзлэри—§ 45 (1 саат). Гејд: һәмийн сөзлэрин бэ'зэн чүмлэнин ортасында вэ сонунда ишлэнэ билмэси һагда да шакирдлэрэ мүвафиг мө'лумат верилмэси мэгсэдэујгун һесаби едиллир.

10. Жохлама имла (1 саат).

Хүсусилэшмэлэр (6 саат).

1. Хүсусилэшмэ һаггында анлајыш—§ 46 (3 саат):

а) хүсусилэшмэлэрин башга чүмлэ үзвлэриндэн интона-сијаја көрө фэрглэнмэси (буну шакирдлэрин ајдын дэрк ет-мэсинэ хүсуси диггэт јетирмэк тэлэб олунур), хүсусилэшмиш тамамлыглар, хүсусилэшмиш зэрфликлэр;

б) хүсусилэшмиш элавэлэр, дэгиглэшдиричи хүсусилэш-миш үзвлэр;

в) чалышмалар вэ о чүмлэдэн хүсусилэшмэлэрлэ элагэ-дар синтактик тэһлил.

2. Хүсусилэшмэлэрдэ дургу ишарэлэри—§ 47 (1 саат).

3. Изаһлы имла, өјрөнилмиш јазылышы чэтин сөзлэрэ аид дүгөт үзрө имла (1 саат).

4. Тэкрар (1 саат). Хүсусилэшмэлэрэ вэ бундан эввэл өј-рөнилмиш мөвзуја (чүмлэлэрдэ хитабларын, ара сөзлэрин... ишлэнмэси) аид биликлэрин үмумилэшдирилмэси вэ системэ салынмасы.

Васитэсиз вэ васитэли нитг (5; 1).

1. Васитэсиз нитг. Васитэсиз нитгдэ дургу ишарэлэри—§ 48 (1 саат).

2. Диалог—§ 49 (1 саат).

3. Васитэсиз нитгин васитэли нитгдэ эвэз едилмэси—§ 50 (2 саат).

4. Рабитэли нитгин инкишафы (1 саат). Ифадэ јазы. Гејд: бу өјрөдичи ифадэ јазылары жохламағы, эсасэн, шакирдлэрин өзлэринэ (бири-биринин јазысыны жохламаға) һэвалэ етмэк олар.

5. Јекунлашдырычы жохлама имла (элавэ тапшырыгы) (1 саат).

Илбоју кечилмишлэрин тэкрары (4 саат).

* Бу дэрс рабитэли нитгин инкишафына ајрылмыш саатлар һеса-бына нэзэрдэ тутулур.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИНДӘ МҮАСИР ЕПИК ШЕ'РИМИЗИН ҮСЛУБ ВӘ СӘНӘТҚАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Нәриман ӘЛИЈЕВ,

Зәнкилан шәһәр орта мәктәбинин әдәбијјат мұәллими.

Мүасир дөврдә мәктәпләримизин гаршысында дуран ән мұһүм мәсәләләрдән бири јени програмлары дүзкүн, елми шәкилдә тәтбиғ етмәкдән ибарәтдир. Јени програмлар өз елми-нәзәри сәвијјәсинә көрә эввалки тәдрис програмларындан хейли фэргләнир. Бу фэрг эсасән, јени програмларын елмили-јинин артырылмасында, програмлара бир чох јени факт вэ мө'луматларын, әдәбијјатшүнаслыға аид јени мәсәләләрин дахил едилмәсиндә өзүнү көстәрир. Јени елми биликләр вэ нәзәри мө'луматлар шакирдлэрин үмуми инкишафыны артыр-мағ ишинә хидмәт едир. Белә бир шәраитдә јени програмлар-ла дэрс дөјәркән, онун тәләбләрини нәзәрә аларағ епик ше'-рин тәдриси заманы бәдии тәһлилин—јени эсәрин үслуб, сә-нәтқарлыг вэ дил хүсусијјәтләрини тәһлил етмәјин дә әһәмиј-јәти артыр. Чүнки әдәбијјатын мүасир сәвијјәдә тәдрисиндә бәдии эсәрлэрин үслуб вэ сәнәтқарлыг хүсусијјәтләрини өј-рәтмәјин јазычыларын эсәрләрдә форма илә мәзмунун вәһдәти-нә нечә мүвафиг олдугларыны, мәзмун вә идејаны бәдии чәһәт-дән нә дәрәчәдә јүксәклијә галдыра билдијини көстөрмәјин мұһүм әһәмијјәти вардыр.

Она көрә дә мән Х синифдә совет әдәбијјаты үзрә кечди-јим бәдии эсәрлэри, о чүмлэдән мүасир совет епик поезија нү-мунәләрини јахшы өјрәтмэк үчүн мәзмун вә идеја тәһлили илә јанашы, онларын бәдии тәһлилинә, эсәрлэрин үслуб вэ сәнәт-қарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәсинә дә чидди фикир ве-

рирэм. Бу хусусијјэтлери дэриндэн мэнимсэтмэк үчүн эдэби услуб вэ сэнэткарлығын нэ олдуғуну, онун классик милли, рус вэ дунја эпик поезијасынын, хусусилэ Низами вэ Фүзули сэнэткарлығынын мүтэрэгги, чанлы эн'энэлери илэ элагэли шәкилдэ јаранан мүасир поемаларымыздакы новатор хусусијјэтлерини эввэлчэдэн чатдырырам. Шакирдлери башка салырам ки, сэнэткарлык һәр шејдэн эввэл, нәчиб вэ бөјүк идејалары, дэрин фикирлери охучуја бәдни чәһәтдән парлаг, ифадэли, кәскин, тәсирли вэ јығчам бир шәкилдэ чатдырмаг мәһарәти демәкдир. Услуб вэ сэнэткарлык һәјат һәгигәтлерини, бәшәри һисслери, инсан, халг вэ Вәтәнә бағлы габагчыл фикир вэ идејалары охучунун гәлбинә јол тапан, ону дүшүндүрән, кәләчәјә ганадландыран һәрарәтли, образлы, дэрин мә'налы сөзләрлә ифадә етмәк бачарығыдыр. Чүнки эдәбијјат тәдриси просесиндә сөзүн бәдни дәјәрини, онун хусусијјәтини шакирдләрә чатдырмадан, шакирдин ону баша дүшмәси, естетик чәһәтдән тәсирләнмәси чәтиндир. Елэ буна кәрә дэ мән шакирдләрин диггәтинн бәдни әсәрин формасы, жанры, нөвү, композисијасы, сүжети илэ јанашы, онун образлы дил хусусијјәтлеринә, услубуна, бәдни тәсвир васитәлеринә чәлб едир, ајры-ајры тәсвир вэ ифадә васитәлеринин хусусијјәти вэ онлардан мисаллар кәтирмәклә ајры-ајры сәнэткарларын нечә истифадә етмәси һаггында нәзәри биллик вермәјә чалышырам.

Бунун үчүн Х синифдә эдәбијјат дәрсләриндә програм үзрә Сәмәд Вурғунун вэ Рәсул Рзанын поемаларыны кечәркән вэ мөвзу илэ элагәдар ичмал мүһазирәләриндә изаһаты ашағыдакы кими апарырам.

Бәдни јарадычылығын әсас кејфијјәти вэ гијмәти сәнэткарлык хусусијјәтлери илэ өлчүлүр. Классик милли, рус вэ дунја эдәбијјатынын мүтэрэгги чанлы эн'энэлери, габагчыл зәнкин тәчрүбә сүбүт етмишдир ки, јүксәк сәнэткарлыгла јарадылан әсәрләр заман вэ милли чәрчивә танымыр. Өлкөдән-өлкәјә, дилдән-дилә, әсрдән-әсрә кечәркән һәр заман, һәр јердә өлмәз мә'нәви сәрвәт кими јашајыр вэ нәсилләрдән-нәсилләрә, өз идеја, естетик вэ тәрбијәви тәсирини көстәрир. Исмерин, Фирдовсинин, Низаминин, Фүзулинин, Шота Руставелинин, Нәваинин, Шекспириин, Бајронун, Пушкинин, Көтенин вэ башга бу кими классик даһи сәнэткарларын әсәрлери бу һаггы она кәрә газанмышдыр ки, өлмәз сәнэт әсәрләриндә долғун мәзмун, мүтәрэгги идеја, бәшәри фикирләр, бәдни-фәлсәфи

идрак, дөвр, һәјат, тарихи мүндәрәчә јүксәк сәнэткарлыгла әкс етдирилмишдир. Демәли, јүксәк сәнэткарлығын әсас хусусијјәтлери биринчи нөвбәдә идејалылыг, хәлгилик, реализм вэ бәдииликдир.

Совет јазычылары классик сәнэткарларын бу эн'энәлерини давам вэ инкишаф етдирәрәк партијалылыг, хәлгилик вэ социализм принциплери әсасында дэрин мәзмуну вэ јүксәк бәдиилији чәһәтдән тамамилә јениликчи, новатор сәнэт нүмунәлери јарадараг бәшәрин әдәби инкишафында јени јол ачмышлар.

Башга жанрларда олдуғу кими, мүасир Азәрбајчан эпик поезијасында јарадылан бу чүр нүмунәләр дэ услуб вэ сәнэткарлык чәһәтчә совет эдәбијјаты хәзинәсиндә шәрәfli јер тутур.

Фәрди услуб бөјүк сәнэткарларын јарадычылығында даһа габарыгдыр. Буна кәрә дэ һәр шаирин өз услубу, бәдни үмумиләшдирмә вэ образлы тәсвир услубу, онун һәјаты бәдни идракынын әсас хусусијјәти кими мејдана чыхыр. Демәли, эн јахшы сәнэт әсәрләриндә јүксәк идејалылыг, партијалылыг, бәдиилик вэ реализм бир-бириндән доған кејфијјәтләр кими форма илэ мәзмунун вәһдәтиндә ифадә едиләркән әсил сәнэткарлык хусусијјәтлерини үзә чыхарыр. Бу хусусијјәтләрлә әсәрин естетик вә сијаси-ичтимаи әһәмијјәти артыр, јени чанлы бәдни образларын јаранмасында, инсанын характер вэ психоложи аләминин ачылмасында һәлледици рол ојнајыр.

С. Вурғунун «Комсомол поемасы», «Бәсти», «Муған», «Зәнчинин арзулары», «Ајкүн», «Заманын бајрагдары», С. Рүстәмин «Јахшы јолдаш», «Гафурун гәлби», М. Раһмин «Өлмәз гәһрәман», «Ленинград көјләриндә», Р. Рзанын «Алманија», «Ленин», М. Мүшфигин «Азадлыг дастаны» поемалары һәр бири өз услубу, ифадә тәрзи, тәсвир васитәлери, ше'ријјәти, гәһрәманларынын зәнкин характери, образлылығы, үмумијјәтлә сәнэткарлык хусусијјәтлери илэ дэ нәинки Азәрбајчан, ејни заманда совет эпик поезијасынын эн јахшы сәнэт инчиләриндәндир.

Поемаларымызда, биринчи нөвбәдә «Комсомол поемасы»нда С. Вурғунун услуб вэ сәнэткарлык новаторлуғу јалныз мөвзу јенилијиндә, оржинал вэ дэрин идеја мәзмунунда, мүасирлијиндә дејил, поеманын хәлгилијиндә, чанлы, образлы бәдни дилиндә, ше'ријјәтиндә, марағлы композисијасында,

сурәтләрнн зәнкин характериндә, психоложи моментләрнн дә, жүксәк бәднн үмүмиләшдирмәләрдә, үмүмијјәтлә, гүдрәтлн социалист реализминдә вә чошгун ингилаби романтик пафосунда парлаг шәкилдә көрүнүр.

Шаирин бәднн һәјәчанн бәднн сөзлә ифадә олунур. Сөзун жүксәк мә'нада аһәнкдарлығына, бәднн ифадәсинә наил олмаг үчүн ону тәләбкарлыгга ахтармаг, мәс'улијјәтлә сечмәк, елчүб-бичмәклә ишләмәк лазым кәлир. Тәсадуфи дејилдир ки, бөјүк сәнәткарлар һәмишә јарадычылыг ишинин чәтинлијиндән данышмышлар. Онлар «дишвары асан етмәк» үчүн өзләриндә төвфиг ахтармышлар (Фүзули), сөзүн ишкәнчә вә эзабларыннан, мүнәсиб бир образ тапмаг, јаратмаг үчүн јухусуз кечәләр кечирдикләриндән (С. Вурғун), гәләмнн ачизлијиндән, кәламын һүнәрсизлијиндән (Р. Рза, М. Раһим) шикајәтләнмирләр. «Бир кәлмә сечмәк үчүн јүз тон сөз күлчәсини арајыб-ахтармагдан» (В. Мајаковски) бәһс етмишләр.

Мә'на вә мәзмун зәнкинлијини ше'рин техника, шәкил, услуб зәнкинлији илә вәһдәтдә инкишаф етдирмәк јенилији С. Вурғунун «Комсомол поемасы» кими эпик әсәриндән башлајараг, сонракы эпик вә лирик-эпик поемаларында да ардычыл олараг өзүнү көстәрир. Бу әсәрләрдә сүжет илә әһвалат тәбии, реалистчәсинә һәмаһәнк олараг верилир, дәрнн фәлсәфи мә'на дашыјан парчаларла әсәрнн идејасы вә бәднн тә'сир күчү гүввәтләндирилир.

«Комсомол поемасы»нын мүвәфғәијјәти поезијамызда онун сәнәткарлыг вә новаторлуг чәһәтдән шәрәфли јер тутмасы, бир тәрәфдән мүасир мөвзуја һәср едилмәсидирсә, диқәр тәрәфдән бу мөвзунун жүксәк бәднн дил вә ше'ријјәт, һәм дә романтик бојаларла тәсвир вә тәрәннүмүдүр. Бурада реализм, эпик вүс'әт сејрчиликдән, руһсузлугдан, чансызлыг, фикирсизлик, идеалсызлыг, тәсвирчилик вә натурализмдән чох-чох узаг олараг идејалылыг, мүбаризлик вә вәтәндашлыг пафосуну күчләндирилир. Бурада шаирин реализми јалныз һәјат материалынын зәнкинлији, һадисәләрин вә инсан сурәтләринин һәјатилијини, һәгигәтә ујғунлуғуну дејил, һәм дә бәднн көстәрмәнин, тәсвирин, пријомларын вә саир бәднн ифадә вәсиптәләринин дә һәгигәти ән еһтираслы шәкилдә чанландырмагыны, һәгигәти вә естетик идеалы ән парлаг вә тә'сирли шәкилдә гәбарыг әкс етдирмәји тә'мин едир, бу поеманын эпик вүс'әтини артырыр. Буна көрә дә, «чохпланлылыг, чохчәһәт-

лилик, чохсүжетлилик, бир сөзлә чохшәхәлилик» поеманы үслуб вә сәнәткарлыг чәһәтдән новаторлуға кәтириб чыхарыр.

Поемада дәрнн вә һәјәчанлы һисс илә јашајан зәнкин фикирләрин, тә'сирли хитаб вә суалларын, охучуну дүшүндүрән чох јени мәтләбләрин олмасы, сүжет хәттинин әлағәдар олдуғу мә'на вә мәтләбләрин һәр биринин өзүнә мәхсус һәјәчан вә дүшүнчә тәрзилә сәсләнмәси вә охучуну архасынча апармасы јени эпик ше'римизә Вурғун услубу илә јени сәнәткарлыг хүсусијјәтләри кәтирди. Бу ән чох шаирин жүксәк бәднн дили, милли колоритли хәлгилији, габагчыл рус вә дүнја эпик ше'ринин чанлы сәнәткарлыг ән'әнәләриндән бачарыгга өјрәниб, орижинал јарадычылыгга истифадә етмәсиндән ирәли кәлирди.

Ана дилимизин зәнкин сөз хәзинәсиндән ән јахшы истифадә едән, ше'римиздә халг ифадәләрини јерли-јериндә, сәнәткарлыгга ишләтмәји бачаран Сәмәд Вурғун ше'р дилимизә јени сөзләр, ифадәләр кәтирәрәк әдәби дилимизи зәнкинләшдирмишдир. О, өз жүксәк истә'дады вә јорулмаг билмәјән кәркин сәнәткар әмәји сајәсиндә ана дилимизин көзәл ифадәләринин руһуну тута билмиш, өзү дә халг дилиндә эзбәр олан афоризмләр јаратмышдыр. Милли хүсусијјәт, милли колорит јалныз бир халгы башга халглардан ајыран әләмәт дејил, халгын һәјатына үзви шәкилдә ујғун кәлән амилләрин вәһдәтидир. Милли хүсусијјәт—һәм дә бәшәри хүсусијјәтдир. Лакин бу она көрә милли адланыр ки, һәмнн хүсусијјәт мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф формада тәзаһүр едир. Сәнәткарын мәһарәти исә бундадыр ки, бәшәри хүсусијјәтин милли тәзаһүрүнү верә билсин вә јахуд өз халгынын елә хүсусијјәтләрини ачыб көстәрсин ки, булар һәм дә бәшәри мә'на дашысын, бүтүн инсанлыг, һәјат үчүн әһәмијјәтли олсун. Бу сәнәткарлыг хүсусијјәти Сәмәд Вурғунда чох гүввәтлидир.

Социалист реализми кенишләндикчә, онун дахилиндә үслуб рәнкарәнклији вә јенилији артыр, орижинал сәнәткарлыг хүсусијјәтләри мејдана чыхыр. Шаирләримизин фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләри, онларын чидди бәднн ахтарышлары, новаторлуг тәшәббүсләри нәтичәсиндә бу бәднн услублар формалашыр, тәкмилләшир. Эпик-романтик, эпик-лирик, лирик-романтик, лирик фәлсәфи вә башга услуб вә формаларда јени-јени поемалар мејдана чыхыр. Эпик-романтик услуб—һәјаты, һадисәләри кениш әһәтә едир, эпик бир сакитликлә вә ејни заманда романтик бир пафосла тәсвир едир, һадисәләрин

вә инсан характерләринин драматик зиддијәтләрини габарыг шәкилдә көстәрир («Комсомол поемасы», «Ајкүн»). Эпик-лирик үслуб—һәјатда баш верән мүнһүм һадисәләри, гәһрәманлыг, мүбаризлик мотивләрини, мүәјјән шәхсијәт вә гәһрәманларын фәалијәтини, оплара мүнәсибәти тәсвир вә тәрәннүм едир («Өлүм күрсүсү», «Јахшы јолдаш», «Алманија», «Өлмәз гәһрәман», «26-лар», «Бәсти», «Муған», «Ленин», «Зәнчинин арзулары», «Гафурун гәлби», «Ленинград көјләриндә»). Лирик-фәлсәфи үслуб—һәјатдакы, инсанлар арасындакы мүнәсибәтләри дәрин, зиддијәтли ичтимаи мәнасы илә тәрәннүм едир, бу мүнәсибәтләри гуманизм, тарихи никбинлик мәвгејиндән тәсвир едир, охучуну дүшүндүрмәјә, һәјат вә һадисәләр һаггында һөкм вермәјә вадар едир. («Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары», «Азадлыг дастаны»). Лирик-романтик үслуб — күндәлик ади һадисәләри, ашиғанә мотивләри тәрәннүм едир. Лирик романтик, лирик фәлсәфи вә лирик поемалар заһирән сүжетсиз көрүнсә дә, онларда фикир вә һиссләр сүжети әсас јер тутур. Фикир вә һиссләр силсиләсинин бир-биринин ардынча әлағәли давам етмәси лирик гәһрәман—мүәллифин әсәрдә гаршыја гојдуғу фикри тамамлајыр. Мүасир совет поемаларында лирик гәһрәман мүсбәт гәһрәман кими верилир ки, бу да үслуби јениликдир.

Оригинал вә гүдрәтли истәдада малик олан С. Вурғун кими новатор сәнәткарын поемаларында чаңлы вә фәрди хүсусијәтләр габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир, јаратдығы поемаларда шаир реал һәјат сәннәләрини вә инсан характерини фәлсәфи идракла, марксист-ленинчи дүнјакөрүшү илә тәсвир едир, һадисә вә һәрәкәтләрин дахили мәнасыны, тарихи әһәмијјәтини («Комсомол поемасы», «Өлүм күрсүсү», «26-лар», «Зәнчинин арзулары») ачыр.

Рәсул Рзанын јарадычылығы форма етибарилә чоһчә һәтлидир. Шаир поезијамызда јениликчи, новатор кими танымышдыр. Лакин бәзиләрини дүшүндүјү кими, Р. Рзанын новаторлуғу јалныз сәрбәст вәзндә ше'р јазмасында дејил, о, истәр эпик, истәрсә дә лирик поезијамызда өзүнәмәхсус үслуб вә сәнәткарлыг хүсусијәтләри илә дә новатор шаирдир. Бу чәһәтдән Р. Рзанын јарадычылығында классик, милли-демократик әһәнәләрлә јанашы, һәм дә Мајаковски вә рус пролетар ше'ринин тәсири чоһ күчлүдүр.

Чәсарәтли новатор ахтарышлары, јени мәзmun, јени форма, рәнкарәнк бәдии ифадә васитәләри, јени сөз, тәшбиһ.

мәчаз ахтармаг Рәсул Рза јарадычылығыны, сәнәткарлыг хүсусијәтләрини характеризә едән әсас мәсәләдир. Шаирин новатор сәнәткарлығы әсасән В. И. Ленинә һәср етдији эпик-лирик поемада даһа гүввәтли вә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Поemanын үмуми пафосу, ингилаби романтик пафосдур. Әсәрин аһәнкини, вәзини, ритмини социалист ингилабынын, ленинизмин гәләбә пафосу мүәјјән едир.

Ленин өмрү бир нәғмәдир,
һәјат нәғмәси.
Өлмәз халгын дилиндәдир
һәр тәрәнәси.
Онун өмрү бир дастандыр—
ады ингилаб.
Бу сифләти галдырармы
мин-мин чилд китаб?
Милләтләрин азадлығы—
Онун өмрүдүр.
Ингилабын һәр шүары
Онун әмридир.
О гурмушдур
азад халглар
гардашылығыны.
Јаратмышдыр
фәһлә-рәһбәр
јолдашылығыны.

Сәнәткарлыгла верилән эпизодларда шаир јени-јени, ол-дугча тутарлы, сәрраст, оригинал епитетләр, метафоралар, мәчазлар вә с. ишләдир.

Торпагда газмадылар
Онун мазарыны,
Гара торпаг нечә
Дустаг еләсин
Она азадлыг верән
Әзиз хиласкарыны?

Р. Рза поemanын сүжет вә композијасыны зәнкинләшдирмәк, Ленин идејаларыны габарыг вермәк, халгын әзәмәт вә күчүнү әкс етдирмәк үчүн халг һәјаты, мәишәти, тәфәккүрү илә бағлы олан бир сыра рәвәјәт вә әһвалатлардан, бәднии

ифадә васитәләриндән истифадә едиб, онлары сәнәткарлыгга шәртләндирмиш, әлағәләндирмишдир ки, бу да әсәри халг епо-су сәвијјәсинә јахынлашдырыр.

Поемада бир чох јени ифадә васитәләриндән истифадә едилмишдир. Шаир гыса, лакин мә'налы јазмаға, чүмләләрин фикир долғунлуғуна, ифадәләрдәки образлылыға хүсуси фикир вермишдир: јени вә тә'сирли мәчәзлар, тәшбиһләр ишләтмишдир. Чидди ичтимаи һадисәләрдән бәһс едән бу поэма јүксәк ше'ријјәтлә, ајдын вә садә диллә јазылмышдыр. Поема јүксәк сәнәт вә бөјүк идеја чәһәтиндән Рәсул Рзанын новатор ахтарышларында бөјүк мүвәфғәијјәтини вә үслубунун, поетик сәнәткарлығын даһа да тәкмилләшдијјини көс-тәрир.

Әсәрдәки емоционаллыг, бәди иһәнк, дахили ритм, һадисә вә вәзијјәтләрин драматизми, сүжет хәттинин инкиша-фы чох гүввәтлидир. Лирик-епик поэма олан «Ленин» әсәри халг ше'ри формаларындан, һечә вә сәрбәст вәзн өл-чүләриндән, габагчыл поезија ән'әнәләриндән сәнәткарлыгга бәһрәләймә әсасында јаранмышдыр.

Поемада бөјүк вә мүрәккәб мәсәләләрә, халг күтләләринин ингилаби һәрәкәти илә әлағәдар олан мәсәләләрә тоху-нан шаир, бу мәсәләләрин һәлли үчүн лазыми јени бәди формалар тапыр, кениш ичтимаи-сијаси һадисәләр ичәрисиндән ән типик вә мүһүм чәһәтләри ајыра билир, образын үмуми ха-рактерилә бәрәбәр фәрди хүсусијјәтләрини дә әкс етдирир, епик вә лирик чәһәтләри бир вәһдәт һалында јени бир кејфиј-јәт кими ифадә едир. «Тарихләрә командан, күнләрә әскәр слан» Ленин, ејни заманда, чох инчә естетик зөвгә вә зәнкин бәди тәфәккүрә малик һәссас бир инсан кими көзләримиз гаршысында чанланыр. Поemanын демәк олар ки, чох јериндә шаирин дәрин мә'налы, образлы ифадәләри милјонларла инсан гәлбиндә аловланан бир арзунун поетик ифадәси кими сәсләнир. Поemanын пафосу, аһәнки вә темпераменти әввәлдән ахыра гәдәр сахланыр. Одлу мисралары заманын аһәнки илә бир вурур, Ленинин даим чанлы олан гәлбинин дөјүн-түләрини хатырладыр. Она көрә дә бә'зән севинч, фәрәһ, бә'зән исә гәм, кәдәр долу бир аһәнклә сәсләнир. Шаир Ле-нинин јараланмасы вә вәфаты илә әлағәдар олан фәсилләрдә халғын өз рәһбәринә дәрин мәһәббәтини, дүшмәнә сонсуз ниф-

рәтини, гәм вә кәдәрини сон дәрәчә тә'сирли вә чанлы верә-рәк јени, гүввәтли тәшбиһләр, мәчәзлар, мә'налы ифадәләр ишләтмишдир («Ишыглар гара кејир», «јанагларда гар ағла-јыр», «севинч гул тәк дили бағлы—кәдәр чыхмыш шаһлыг тахтына» вә с.). Шаир, охучунун вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә ара-сыра ше'рин вәзн вә аһәнкени дәјишәрәк клас-сик вә мүасир ше'римизин бир чох өлчүләриндән бачарыгла истифадә етмишдир.

Поemanын әсас сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бири јүк-сәк ше'ријјәт вә образлылығдыр.

Шаирин образлы ифадәләриндә сөзүн кәсәрлилији, мә'-нанын дәринлији идејаны даһа да дәринләшдирир.

**Дөјүш бајрағы кими
Парча-парчадыр өлкә,
Гаранлыглар чәкилир
Јола ган төкә-төкә.**

Р. Рза Азәрбајчан дилинин образлылыг имканларындан бачарыгла истифадә едир. Тәзә, тәрәвәтли епитетләр, мү-гајисәләр, шәкилчи вә сөз ихтисары, метафоралар, бәди тә-зад, мүбалиғә, үмуми, мәчәррәд предметләрә конкрет мә'на вермәк, тәкрат вә гоша сөзләр, шаирин өз үслубу, өз сәнәт-карлыг бачарығы поетик идејанын әсас васитәләринә чев-рилир. Р. Рзанын дилдә јығчамлыға, ихтисара мејл етмәси нәтичәсидир ки, әсәри метафоралар илә зәнкиндир.

Билдијимиз кими, Азәрбајчан поезијасында парлаг ме-тафоранын метафорик епитетләрин, ифадәләрин классик нүму-нәләрини Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Вагиф, Закир јаратмышдыр.

Бәди үслубун ән гүдрәтли бәди ифадә вә бәди тәсвир васитәси кими поетик метафорадан Р. Рза әсәрин дилинин ифадәли, тә'сирли, мә'налы олмасы, образлы вә јығчам чых-масы үчүн мәһәрәтлә истифадә едир.

Баһар сөзү бәдин әсәрләрдә хошбәхтлик, азадлыг, кәнч-лик, севинч, гыш исә пис күн мә'насында ишләдилир. Р. Рза поemanын кириш һиссәсиндә һәмни сөзләри поетик метафо-ра кими чох көзәл, һәм дә јериндә ишләтмишдир.

Дурғун һәҗат ашигинә
Инсан сөзү гој җар олсун!
Җүз ил өмрүм ғыш кечинчә,
Бир күн олсун, баһар олсун.

Азәрбајҗан ше'риндә бәдии тәсвир васитәләриндән, о чүмләдән тәкрирдән истифадә етмәк үсулу Низамидән башла-
җараг, ардычыл олараг давам вә инкишаф етдирилмиш, һәр сәнәткарын өзүнәмәхсус ифадә тәрзиндә вә сәнәткарлыг хү-
сусијјәтләриндә өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, Фүзулидә «Дуст биперва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун» мисрасы илә башланан гәзәлдәки тәкрирләр фикри, мә'наны нә гәдәр дәрин-
ләширди. Академик Фејзулла Гасымзадәнин* көстәрдији ки-
ми, гүввәтли тәкрир вә дахили гафијәләрин вәһдәти илә җа-
радылан ојнаг ше'р нүмунәләринә, классик поезија гапулла-
рына Фирдовси, Хәјҗам, Низами, Хагаһи, Сә'ди, Гафиз, Нә-
ваи, Фүзули, Вағиф кими бөјүк сәнәткарларын әсәрләринә
бәләд олан, онлардан вә ашыг ше'риндән бачарыгла истифа-
дә едән XIX әср шаирләриндән Гасым бәј Закирин вә онун
мүасирләриндән Нәбатинин, Казым аға Саликин, Мәммәд бәј
Ашигин вә башгаларынын бәдии ирсиндә даһа чох раст кәл-
мәк олур.

Классик поезијамызда сәнәткарлыг чәһәтдән чаплы әдә-
би ән'әнә кими давам етдирилән бу үсулу мүасир дөврүмүз-
дә әсасән вә ән чох Рәсул Рза давам етдирир. Бу үсулдан Р.
Рза «Ленин» поемасында чох бачарыгла вә мәһарәтлә исти-
фадә етмишдир. Хүсусилә поеманын «Дәфи» башлыгы алтын-
да верилән һиссәсиндә тарихи вараглаҗараг, мүхтәлиф ихтисас-
ларда чалышан, өз иш вә әмәлләри илә халга хидмәт едән ин-
санларла Ленини мүгајисә едиб, рәһбәрин бөјүклүјүнү көс-
тәрәркән, тәкрирдән истифадә етмәкдә хүсуси мәһарәт көстәр-
миш вә новаторлуғ етмишдир.

Бу тәкрирләрдә бәдии тә'сир кетдикчә жүкәлир, гүввәт-
ләнир, романтик пафос чошгуллашыр, мә'на кениш вүс'әт
алыр вә дәринләшир. Бу да Ленин образынын монументал
әзәмәтлә чаңландырылмасына јени парлаг әдәби бојалар нәгш
едән поетик сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндәндир.

Үмуми әдәби дилдә әсасән әшјанын вә һәрәкәтин мүәј-
јән әләмәт—кејфијјәтини билдирән сөzlәр—епитетләр, сифәт
вә зәрфләр тәқрарланыр ки, белә сөzlәрә Р. Рза ше'риндә чох

* Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, Бақы, 1961.

раст кәлирик: «золаг-золаг», «лопа-лопа», «узаг-узаг», «дәрин-
дәрин»; «узун-узун», «јығын-јығын»; «гадын-гадын» вә са-
ирә. Бу кими сөzlәрдә өзлүјүндә һеч бир емоционал кејфиј-
јәт јохдур, лакин шаир белә үмуми мә'налы мүһәррәд сөzlә-
ри конкрет шәрайтдә образлы шәкилдә елә ишләдир ки, об-
раз тамамилә әјаниләшир.

Бундан башга Р. Рза сәрбәст вәзнин хүсусијјәтинә үјгүн
олараг ше'рдә интонасијада, сөzlәрдә, ифадәләрдә бир аһәнк,
мусигилик җаратмағ үчүн тәглиди сөzlәрдән, сөzlәрин ритмик
дүзүлүшүндән истифадә едир.

Халг дилиндә, халгын бәдии җарадычылыгында мүһүм јер
тутап олитерасија шаирин үслубуну ифадәли едир.

Белә тәкрирләрдән Р. Рза лирик вә эпик әсәрләриндә кө-
зәл бәдиилик васитәси кими чох усталыгла истифадә едир.

Классик поезијада бөјүк сәнәткарлар ше'рин тә'сир кү-
чүнү артырмағ үчүн тәзад вә мүбалиғәдән истифадә етмиш-
ләр. Классикләрдән өјрәнән Рәсул Рза, ајры-ајры һадисәлә-
рин кениш вә узун тәсвири әвәзинә, јығчам ифадәләр, афо-
ризмләр, бәдии тәзад вә мүбалиғәләрлә охучуларда вүс'әтли
тәсәввүр җарадыр. Шаир «Ленин» поемасында бәдии тәзад-
лардан чох мәһарәтлә истифадә едир. Мәсәлән, зинданын га-
пысында Ленинин кешијиндә дајанмыш гапычынын тәсвири
кими ади бир сәһнәни шаир «Зүлмәт дајанмыш иурун кеши-
јиндә» сөzlәри илә ифадә едәрәк бәдии тәзадын сәнәткарлыг-
ла ишләдилмәси нәтичәсиндә аз сөз вә кичик бир мүгајисә
илә бөјүк мә'на вермишдир.

Р. Рза дилимизин тәбиилијиндәки ше'ријјәти, аһәнки сах-
ламаға чалышыр. Халг шаири халг дилинин поезијасыны мү-
һафизә едир. Халг тәләффүзү, интонасијасы сөzlәрин мә'на-
сына чох рәнкләр вурур ки, буну шаир, олдуғу кими вермәјә
чалышыр. Тәләффүздә вургунун һансы сөз үзәринә дүшмә-
синдән асылы олараг бирләшмәләр мүхтәлиф мә'налар вәрә
билир. Бу вургуну, интонасијаны охучуја чатдырмағ үчүн Р.
Рза һәр бирләшмәни бир сәтрә јерләшидирир. Беләликлә, шаир
дили ритмини ше'рә кәтирир.

В. Мајаковски, ритми ше'рин әсас күчү, әсас гүввәси һесаб
едирди. Дилин ритми, аһәнки, сөzlәрин вургусу, интонасија
Р. Рза ше'ринин дә әсасыны тәшкил едир.

Р. Рза поетик дилин образлылыгына хүсуси фикир верир. Классик Азербайчан вэ рус ше'ри эн'әнэләрини өјрәниб онлардан јарадычы шәкилдә истифадә едир, шифаһи халг данышыг дилинин образлылыгына асасланыр, әсәрләринә бир садәлик, данышыг тону кәтирир. Бу хүсусијјәт шаирин «Ленин» поема-сында даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Назим Никмәт Р. Рза һаггында «Известија» гәзетиндә дәрч етдирдији мәгаләсиндә һаглы олараг јазмышдыр: «Поэзијада новаторлуг нәдән ибарәтдир?» Бу суала тәхминән белә чаваб вермәк олар: поетик форма вэ мәзмуну јени имкандарла зәнкинләшдирмәкдән, Р. Рза да белә һәрәкәт едир. О, даима ше'р дили үнсүрләрини јениләшдирир, зәнкинләшдирир. Нәм дә бунлар тәкчә Азербайчан ше'ри үчүн дејил, бүтүн совет поезијасы үчүн зәнкинликдир, јениликдир».

ИКИ ПОЕМАНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Ағасән БӘДӘЛОВ

Исмајыллы рајону, Басгал кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллим

Даһи мүтәфәккир Н. Г. Чернышевски әдәбијјаты «Һәјат дәрслији» адландырмышдыр. Бу фикирдә бөјүк һәгигәт вардыр. Инсан әсрләрдән бәри эн чәтин һәјат јолларында сөзүн сәһркар гүввәсинә архаланмыш, өз севинч вэ кәдәрини, мәһәбәт вэ нифрәтини сөз сәнәтилә ифадә етмишдир. Әдәбијјат һәмишә тәкчә мәфкурә силаһы јох, һәм дә күчлү естетик дүјгү јарадан бир васитә олмушдур.

Мүәсир дөврүмүздә кәнчләримизи бөјүк идеаллар, зәнкин мәнәвијјат уғрунда мүбаризәјә өјрәтдијимиз бир дөврдә әдәбијјатын тә'сир күчүндән даһа чох истифадә етмәк лазым кәлир. Буна көрә дә мәктәбләрдә әдәбијјатын тәдриси, бәдин әсәрләрин тәһлили мәсәләсинә хүсуси диггәт вермәк лазым кәлир.

Орта мәктәб програмларына даһил едилмиш, мүхтәлиф жанрлардан олан әсәрләрин ичәрисиндә поемаларын да тәдриси үчүн хүсуси бачарыг тәләб олунур. Мүәсир әдәбијјатымызда поэма жанрынын өз классик чәрчивәсиндән чыхыб форма вэ мүндәричәси илә јени истигамәтә дүшмәси, әсрин мүрәккәб, зиддијјәтли һадисәләрини даһа јахшы әһатә едә билмәси, бу жанры чох чидди өјрәнмәк вэ өјрәтмәји тәләб едир.

Мә'лумдур ки, VI сифә гәдәр шакирдләрин дәрсләриндә ајры-ајры ше'р, јахуд ше'р парчалары верилирсә, VII сифдә ики поэма верилир (Н. Хәзри—«Күнәшин бачысы», Б. Ваһабзадә—«Учун, нәғмәләрим»). VII сифә гәдәр ше'р әзбәрләјән, ше'р охумаға вәрдиш едән шакирдләрә тәгдим еди-

лән поемалары садәчә охумагла, бир нечә чүмлә илә һазыр нәтичәни сөйләмәклә поема жанрынын хүсуси ганууларыны унутмаг олмаз. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирд поеманын ше'рдән фәргли олдуғуну билмәклә бәрабәр, ону бир поема кими тәһлил едә билсин, поемадакы һадисәләр вә деталлардан мүүјјән объектив нәтичә чыхарсын, әсәрин пафосуну ајдынлашдырыб, образларын, характерләрин тәһлилинә киришә билсинләр. Ахы, VII синиф шакирдләри VIII синифдә өлмәз Низаминин вә Фүзулинин поемаларыны тәһлил едәчәкләр.

VII синифдә верилмиш поемаларын икиси дә истә'дадлы шаирләр тәрәфиндән јазылмыш, һәр икиси дә өз идејасына көрә әһәмијјәтлидир. Поемаларын һәр икисиндә шакирдләрин естетик дүјғуларыны инкишаф етдирән характер деталлар вардыр. Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасында ади бир механизатор гызын—Севилин шәрәфли һәјатындан вә шәрәфли өлүмүндән бәһс едилсә, Б. Ваһабзадәнин «Учун, нәғмәләрим» поемасы мұһарибдә фашист зинданында өлүмә јох, јалныз сөзә, нәғмәјә, ше'рә чан верән бир шаирин фачиәли, лакин чох шәрәфли талеји көстәрилик.

Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасы лирик поемадыр. Бурада ардычыл олага инкишаф етдирилмиш һадисәләр әвәзинә, һәзин бир мусигијә, көврәк бир хатирәјә бәнзәјән һәрарәтли мисралар һәјатдан чох еркән кетмиш, лакин өз адыны әбәдиләшдирмиш бир гызын, бир гәһрәманын шәрәфли һәјатындан характер лөвһәләр сәһифәләнир. Севилин ушаглыг, илк кәңчлик һәјатындан елә деталлар верилир ки, охучу бунларын васитәсилә гәһрәманын бүтүн һәјаты вә фәалијјәти һаггында там тәсәввүр ала билир. Севилин Күнәшилә достлуғу, бүтүн варлыгы илә зәһмәтә бағланмасы, мә'нәви зәнкинлији, поезија илә долу гәлби чох һәјати вә ејни заманда тә'сирли епитетләрлә верилмишдир. Поемада ајры-ајры лөвһәләр лирик дүјғуларла вәһдәтдә верилмиш, гәһрәманын мә'нәви дүнјасындакы тәләтүмлү арзулар конкрет бәди фактарла әјаниләшдирилмишдир. Поемада Севил мисрадан-мисраја көзүмүздә бөјүјүр. Шаир өз гәһрәманыны идеаллашдырмыр, она фөвгәлбәшәр рәнкләр вурмур, ејни заманда ону хырдалашдырмыр да. Севил ишыгы идеалларла јашајан минләрлә кәңчләрин шәрәфли нүмајәндәси вә гејрәтли бир вәтәндаш кими өз һәјатыны әбәдиләшдирә билир.

Поеманы тәһлил едәркән ондакы драматик элементләрин зәнкинлијини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Шакирдләрә ба-

ша салмаг лазымдыр ки, поема јалныз мүүјјән әһвалаты ше'р шәклинә салынмасы дејилдир, о һәм дә драматик бир тәсвир, һәјатын бөјүк суалларына чаваб верән тә'сирли бир жанрдыр. Әсәрдән данышаркән 60-чы йыллардән әввәлки поемалар һаггында да гысача данышмаг вә көстәрмәк лазымдыр ки, бу поемаларын әксәријјәтиндә тәрәнинүм үстүнлүк тәшкил едирди. Бу да мүүјјән дөврдәки конкрет ичтимаи идеалларла бағлы иди. «Күнәшин бачысы», «Учун, нәғмәләрим» кими поемаларда исә тәрәнинүмдән чох психоложи, драматизм, дүшүнчәләр ахары, дахили монологлар мұһүм јер тутур. Бу поемалар инсан идракынын мө'чүзәләр јаратдыгы бир дөврдә, ағлын тәнтәнәси бир дөврүндә даһа әһәмијјәтлидир.

«Күнәшин бачысы» поемасыны тәһлил едәркән чылпаг, гуру, рәсми ифадәләр архасында кизләнмәк олмаз, Шаирин өзү дә Севили гуру, рәсми идејаларын рупоруна чевирмәмиш, ону чанлы бир образ кими верә билмишдир. Севил севинмәји бачардыгы кими, кәдәрләнмәји дә бачарыр, онда романтика да күчлүдүр. Севилин фачиәли өлүм сәһнәси Күнәшин гурубу кими бизи һәм сарсыдыр, һәм дә биздә елә бир инам јардыр ки, Вәтәнимиз һәмишә Севилләр јетирмиш вә јенә дә јетирәчәкдир.

Поеманы тәһлил едәркән, бир мәсәләни дә гејд етмәк фәјдәсыз олмаз. Мә'лумдур ки, мұасир дөврдә буржуа мәдәнијјәти вә әдәбијјәти кәһинләри инсаны үмидсизлијә сүрүкләмәјә даһа чох чәһд едир вә бунун үчүн һәр чүр бошбоғазлыгдан истифадә едирләр. Онлар белә бир фикрә әсасланырлар ки, куја инсан өз кор инстинктләринин гурбаныдыр. Куја онун ирадәси, шүүрлу фәалијјәти һеч бир шеј едә билмәз. Куја инсанын өзүндән башга һеч бир досту јохдур. Бизим бәди әсәрләримизин гәһрәманлары, о чүмләдән «Күнәшин бачысы» поемасынын гәһрәманы олан Севил бу пуч нәзәријјәләри рәдд едир. Севил вә онун кими гәһрәманларымыз тәсдиг едирләр ки, инсанын һәјатыны идарә едән инстинктләр јох, онун ағлы вә ирадәсидир.

Бизим чәмијјәтимиздә Севилләр өз ағлы, зәһмәти нәтичәсиндә өлүмә галиб кәлир, өлмәзлик јарадырлар. Онларын досту, сирдашы јалныз онларын өзләри дејилдир. Онларын јахын идеал достлары, зәһмәт һәмдәмләри вардыр. Белә гәһрәманлар өләркән үмидсизлик јаратмыр, әксинә, өлүм гаршысындакы әзәмәт вә чәсарәти илә арзуларын кәләчәк үфүгләрини мүүјјәйләшдирир, өз мвасирләрини даһа нурлу јоллара

чагырмагы бачарырлар. Поеманы охујаркән вә тәһлил едәркән мүәллим әсәрдәки сәнәткарлыга да диггәт јетирмәли, тәшбег вә епитетләрин орижиналлыгыны гејд етмәлидир. Әсәрдә бәнзәтмәләрин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едилмиш, һәр һиссин өзүнә көрә ифадәси тапылмышдыр. «Күнәшин бачысы» поемасынын дили образлы, колоритлидир. Мәтләб сон дәрәчә лаконик, конкрет бир ифадә илә, мәнһарәтлә верилр:

**...Дүнән доғулсајды һәчәр оларды,
Бу күн доғулубдур Севил олубдур.**

Шакирдләрә поеманын идејасыны баша салмаг үчүн онларын өз мүстәгил мұһакимәләринә даһа чоһ үстүнлүк вермәк лазымдыр. Мәсәлән, Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасы һаггында мүәллим данышаркән елә етмәлидир ки, шакирдләрин әсәр һаггында әләвә даныша билмәси үчүн имкан јарансын. Елә етмәк лазымдыр ки, мүәллимлә шакирдләр арасындакы мұкалимәләр диспут характери дашысын. «Помадан һансы объектив нәтичә чыхыр?» суалы әтрафында шакирдләр дүшүнәркән јалныз бир чавабы еһкама чевириб, шакирдләрин јарадычылыг енержисини, ахтармаг еһтирасыны мәнһудлашдырыб, онларын потенсиал гүввәләринә инамы азалтмаг олмаз.

Шакирдләри мәнз 4-чү синифдән белә мүстәгиллијә алышдырдыгда, јухары синифләрдә онлар әсәрә тәнгиди јанашыр, мүәјјән мәсәләләрә етираз етмәји, өз сөзләрини демәји бачарырлар.

«Күнәшин бачысы» поемасы әтрафында ашағыдакы суаллары гојмаг олар:

1. Пома кимә һәср едилмиш вә онун һаггында нә билирсиниз?
2. Севилин икидлији вә өлмәзлији нәдәдир?
3. Шаир онун гәлбинин зәнкинлијини, һәјат ешгини нечә тәсвир едир. Гәһрәманын дүјгуларыны дүзкүн верә билибми?
4. Севилин өлүм сәһнәсини шаир нечә көстәрмишдир?
5. Пома бизә нә өјрәдир? вә с.

«Күнәшин бачысы» поемасында дилимизин бүтүн акустик көзәллији, бүтүн руһу вә поезијасы вардыр. Поеманын јалныз идејасыны изаһ етмәк аздыр. Тәһлил едилән әсәри шакирдләр гаршысында елә бир «тәдгигат» объектинә чевири мәк лазымдыр ки, бу әсәр онлара каһ биткин һәјат лөвһәләри кими көрүнсүн, каһ мисралар һәзин бир мусиги ахарына че-

виссин, каһ онлар гаршысында чанлы тарих сәһифәләри ачылсын, каһ да көзәл драматик сәһнәләр.

Шакирдләр помада характерик парчалары әзбәрләјә биләрләр. Бу шәртлә ки, бу парчалары тәһлил едә билсинләр, һәр мисранын һансы һисси, һансы мәннаны ифадә етдијини гавраја билсинләр. Әсәри өјрәниб гуртардыгдан сонра кәнч үрәкләриндә одлу бир чырпынты дүјсунлар, китаб сәһифәләрини бағлајыб хәјал, дүшүнчә, арзу сәһифәләрини ачсынлар. Бир һәгигәти баша дүшсүнләр: инсан һәм јашамагы, һәм дә јашатмагы бачармалыдыр. Инсан она верилән һәјаты һалал зәһмәти һесабына өдәјиб, әбәдиләшдирмәји бачармалыдыр.

Дәрсликдә икинчи мұһүм вә тәсирли пома истәдадлы шаиримиз Б. Ваһабзадәнин «Учун, нәгмәләрим» лирик әсәридир. Бурада гәһрәманын хәјал вә дүшүнчәләри илә мүәллифин лирик-фәлсәфи мұһакимәләринин поетик синтези вардыр. Помада биткин сүжет хәтти олмаса да, гәһрәманын һәјат вә тәләји һаггында олан лөвһәләр, тәсвир вә дүшүнчәләр хәјалымызда драматик сәһнәләр јарада билр. Муса Чәлилин күчлү характери, мәтин ирадәси бизи инсан кими тәсирләндирә билр. Шакирдләрә бөјүк татар шаири Муса Чәлил һаггында, онун «Моабит» дүшәркәсиндә чәкдији әзаблар һаггында данышдыгдан сонра әсил мәтләбә кечмәк лазымдыр. Пома үчүн даһи Фүзулинин белә бир бејти епиграф сечилмишдир:

**Фүзули, дәһрдән кам алмаг олмаз, олмадан кирјан,
Сәдәф су алмајынча, әбри-нисандан куһәр вермәз.**

Помаalara епиграф сечмәјин әһәмијјәтиндән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, бу әсәрин идејасына конкрет шәкилдә ишарә едән, әсәрин пафосуну ишыгландыран биткин фикридир. Фүзулидән кәтирилән бејт нә дејир: «Еј Фүзули, көз јашы төкмәдән, әзаб, әзијјәт чәкмәдән дүнјадан кам алмаг олмаз. Сәдәф дә апрел јағышындан су алмајынча көвһәр јарада билмир».

Бурада Фүзули тәбии вә биоложи бир һадисәјә ичтиман, бәшәри мәнә вермишдир. Демәли, бу фикрин Б. Ваһабзадәјә нә үчүн лазым олдуғу ајдын олур. Ахы, Муса Чәлил мәнз бөјүк ишкәнчәләр, әзаблар ичиндә өлмәзлик газанмышдыр. Мүәллиф Муса Чәлилин «Моабит дәфтәри» адлы ше'р китабыны охудугдан сонра бу гәһрәманын икидлијиндән вәчдә кәлир, ады әбәдиләшмиш шаирин хәтирәсинә өз сөзүнү демәк истәјир.

Б. Сифариш 6495

Мәлумдур ки, татар шаири Муса Чәлил 115-ә гәдәр ше'рини зинданда, өлүм дүшәркәсиндә җазмыш, бу нәғмәләрин гуш олуб Вәтәнә учмасы арзусу илә чырпынмышдыр.

Б. Ваһабзадә поеманы орижинал бир киришлә башла-йыр. Муса Чәлил кими фәдакар, Данко үрәкли гәһрәманын һәҗат вә мүбаризәси онун фикринчә, шаирләримиз гаршысында, поезија гаршысында чидди тәләбләр гојур. Мүәллиф хош-бәхт, динч күнләрдә јашајыб-јарадан шаирләрә демәк истә-јир ки, јахшы јаза билмәк үчүн јалныз раһат мәнзил, тәмта-рағлы һәҗат кифәјәт дејилдир. Бөјүк еһтирасла јанмаг исте'-дады лазымдыр. Јарадычылыға асан бир јол кими баханла-рын ше'ри өз өмүрләриндән дә гыса ола биләр. Муса Чәлил кими шаирләр, аловлар ичәрисиндә өлмәз нәғмәләр јарада билмишдир. Әсас мәсәлә гәлбин зәнкинлији, ирадәнин мөһкәм-лији, әмәлләрин мүбаризлији мәсәләсидир. Үрәк долу, арзу һәрарәтли олсун. Б. Ваһабзадә поезијасына хас олан фәлсә-фи үмумиләшдирмәләр бу поемада да әһәмијјәтли дәрәчәдә вардыр.

Мүәллим бәдии үмумиләшдирмә һаггында данышаркән, конкрет вә әјани поетик нүмунәләр әсасында изаһ етмәлидир ки, бәдии үмумиләшдирмә ади бир һәјати факты инсан һәја-ты илә әлагәләндирмәк, она кениш мә'на вермәк демәкдир. Бәдии үмумиләшдирмәнин поезија үчүн вачиб олдуғуну мүт-ләг ајдынлашдырмаг лазымдыр. Конкрет олараг поемадан белә мисал кәтирмәк олар:

Дашын дибиндән дә көјәриб чыхыр
Чичәјин тохуму долу оlanda...
Үрәк көјләр кими долубса, нә гәм
Јајда да,
Гышда да
бошалачагдыр.

Бурада гәлби, үрәји долу олан инсанын — шаирин ешги бир чичәк ешгилә мүгајисә едилмишдир. Чичәјин тохуму долу оlanda дашын дибиндә дә көјәрә билдији кими, үрәји долу олан шаир дә һәр шәраитдә өз сөзүнү дејә биләр. Белә инсан-лардан бири дә Муса Чәлилдир.

Муса Чәлили өз мәсләкиндән, идеалындан, мүбаризәсин-дән дөндәрмәк үчүн она азадлыг, сәадәт вә'д едирләр. Бөјүк шаир бәхшиш алачағы сәадәти өзү үчүн әсарәт, өлүм кими мә'наландырыр. Чүнки бу вә'д едилән азадлыгда мәкр вә һиј-лә, антиһуманист нијјәт көзләндир:

... Шәрәфлә өлмәјим сәадәтимдир,
Бәхшиш алачағым азадлыг мәним
Сәадәтим дејил, әсарәтимдир.

Поеманын үчүнчү һиссәсиндә мүәллиф әсас мәтләбә ке-чир; бурада санки ики шаирин хәјалы чарпазлашыр. Бу һис-сәдә Муса Чәлилин әсил инсанлыг симасыны, чанлы вә әзә-мәтли характерини, Прометей үрәјини көрүрүк. Өз өлүмүнүн сон саатларыны көзләјән, өлүмүнүн үзүнә шах бахмагдав горхмајан, зинданда икән фашизм таунундан чәкдији эзаблары дүшүнән Муса Чәлилин дүшүнчәләриндә мөһкәм бир инам, шәрәфли бир фәдакарлыг вардыр. Онун гапысын-да бир көзәтчи дајанмышдыр. Лакин һеч бир јасаг, һеч бир һәдә-горху азадлыг шаиринин гәлбинә һаким кәсилә билмәз. Муса Чәлил өз һәјатыны јаздығы ше'рләрилә тамамлајыр. О, өзүнү әридиб дүшүнчәләрә, дүшүнчәләрини исә ше'рә чеви-рир. Көзәтчинин ајаг сәсләри исә душтаг шаирин ше'ри үчүн вәзнә, аһәнкә чевирилir. Муса Чәлил истәмир вә инанмыр ки, онун нәғмәләри дә өзү кими зинданларда душтаг олсун. Чүн-ки бу ше'рләрин өмрү шаирин өмрүдүр. Бу нәғмәләр шаирин өз халгына мүгәддәс вәсијјәтләридир:

Учун, нәғмәләрим, тез атланын сиз,
Јелдән ганад тахыб ганадланын сиз.
Кәзин ана јурду, кәзин Вәтәни,
Учун, нәғмәләрим, јашадын мәни.
Үстүмә күлмәсин чох да дүшмәним,
Ах, сизин өмрүнүз өмрүмдүр мәним.

Демәк, вәтәниндән узагларда, фашист зинданында әсир олан, ишкәнчә илә өлдүрүлән Муса Чәлил бир ан да олсун өлүм гаршысында титрәмәмиш, јалныз ше'рләринин азад ол-масыны, халгынын азад олмасыны арзуламышдыр.

Инди шакирдләр поемадан нәтичә чыхармаг үчүн өзләри мүстәгил олараг дүшүнмәлидир. Јахшы олар ки, ајрылыгта һәр бир шакирд өз фикрини десин, өз мүнәсибәтини билдир-син. Мүәллифин Фүзулидән кәтирдији епиграфла поеманын идејасы арасындакы әлагәни шакирдләр өзләри изаһ етсин-ләр.

Поеманын тәһлили заманы мүәллифин сәнәткарлыг мөһа-рәтинә, сөздән истифадә етмәк усталыгына да диггәт јетирмәк лазымдыр. Поемада бәдии паралелләрә, тәшбеһ вә епитетлә-рә, романтик вә реалист тәсвирә аид мисаллар кәтирмәк је-риндә олар. Һәр ики поемада лирик мүнәкимәләр, мүәллиф-

ләрин субъектив дүшүнчөләри мүнүм јер тутур. Дүшүнчөләр ахары, гәһрәманын дахили психоложи аләми шаир тәрәфиндән нечә верилмишдир? Шаирин лирик хитаблары, лирик суаллары һансы функцијаны дашыјыр. Б. Ваһабзадә тарихи һәгигәтләрә нечә јанашмыш, тарихи фактлары бәдии идрак фонунда нечә верә билмишдир? Бу суаллара чаваб ахтараркән шакирдләр кетдикчә тәһлилә алышыр вә кәләчәкдә даһа ири һәчмли поемалары тәһлил етмәк үчүн зәмин јараныр. Әлбәттә, бүтүн дедикләримизи һәјата кечирәркән шакирдләрин сәвијјәсини дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Суаллары вә чаваблары һәддиндән артыг нә чәтинләшдирмәк, нә дә примитивләшдирмәк олмаз.

«Учун, нәғмәләрим» поемасыны тәһлил едәркән Муса Чәлилин «Гәһрәманылыг нәғмәләри» адлы ше'р китабындан истифадә етмәк фајдалыдыр. Поемада Б. Ваһабзадә зиндан гапысынын көзәтчисиндән данышаркән, шүбһәсиз, Муса Чәлилин «Зиндан көзәтчиси» ше'риндән тәсирләнмишдир. Муса Чәлилин һәмийн ше'риндә јазыр:

Бир солдат горујур мәним гапымы,
Голларында «СС» нишанлары вар.
О баша-бу баша аддымладыгча
Дәмир дабанынын ағырлығындан
Ағлајыр, инләјир санки јер белә.

Помадан вә Муса Чәлилин ше'рләриндән кәтирилән мугәјисәли мисалларла әсәрин даһа јахшы баша дүшүлмәсинә имкан јаранар; шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик һиссләринин тәрбијәси үчүн имкан јараныр.

Мәһдуд даирәдә дә олса сөһбәт ачдығымыз һәр ики поеманы бир-биринә јахынлашдыран үмуми чәһәт одур ки, бу әсәрләрин гәһрәманыларынын һәр икиси чавандыр, һәјатдан еркән кетмиш, лакин һәр икиси дә шәрәфлә һәлак олмушлар.

Бу чәһәт дә мараглыдыр ки, гәһрәманылардан бири дәншәтли мүнәрибә илләриндә, о бири исә тамам динч бир вахта дунјадан кетмишдир.

Беләликлә, ики поеманын тәдрисини елә апармаг олар ки, бу просес кәләчәкдә чох вә кениш проблемли башга әсәрләрин дә тәһлили үчүн шакирдләрә мејдан ача билсин, шакирдләрә һадисәләрә объектив гијмәт вермәк бачарығы күчләнсин, әдәби, естетик, етик һадисәләрин маһијјәтини ача билмәк мәһарәти ашылана билсин.

АШЫГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ТӘЧНИСИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Сәдник ПАШАЈЕВ,
Филологи елмләр һәмийәди.

Тәчнисин тарихи көкүнү ахтармаздан әввәл, гејд етмәк лазымдыр ки, орта мәктәпләримиздә ашыг ше'ринин нөвләриндән бәһс едән мугәллимләрин әлиндә бу сәһәдә тутарлы мәнбә аздыр, јох дәрәчәсиндәдир. Ашыг ше'ринин мугәтәлиф жанрлары, онун тарихи инкишаф јоллары, вәзии, гафијәси, бәдии ифадәси васитәләри һаггында дәрәс дејән мугәллим бу барәдә дәрсликләрдән өтәри мә'лумат алыр вә дәрин елми тәдгигатлардан хәбәрсиз олдуғу үчүн тәдрис заманы чәтинликләрә раст кәлир. Мәһз буна көрә дә орта мәктәб мугәллимләринә јардым мөгсәдилә ашыг ше'ринин әсас голларындан бири олан тәчнис һаггында бир гәдәр данышмағы лазым билдик.

Тәчнис ашыг ше'риндә бир жанр кими јаранмаздан әввәл онун үнсүрләри халг поезијамызын мугәтәлиф нөвләриндә мөвчуд иди. Бунун ән парлаг нүмунәләринә бајатыларымызда раст кәлирик. Проф. Ф. Гасымадә «Ашыглар гошмада чинаслардан истифадә етмәји бајатылардан өјрәнмишләр» фикрини сөјләдикдә нә гәдәр дә һаглыдыр.

Доғрудан да халг әдәбијјатынын бу түкәнмәз инчиләринин—бајатыларын мүнүм һиссәси чинас кәлмәләрлә гафијәләнирләр. Елә бајатыларымыз мөвчуддур ки, онларын кәмил чинас гафијәләри ән устад сәнәткар ашыг-шаир илһамынын нәтичәсидир:

Әзизим су дајанды.
Сүсәнбәр суда јанды.
Ешг одуна су сәпдим,
Од тутду су да јанды.

Көрүндүжү кими, бурада бајатыны јарадан ашыг «су да-
јанды» сөзлөрүндөн үч камил чинас јаратмышдыр. Биринчи
гафиједә сујун ахмајыб дајанмасы, икинчидә сүсэнбәрин гу-
румасы, үчүнчүдә исә бөјүк мәнәббәт тә'сирилә сујун белә
«алышыб јанмасы» мәнәларында ишләнмишдир.

Бајатыда камил, һәм дә доғма ана дилиндә ән садә сөз-
ләрден јаранмыш бу чинас гафијәләр, түкәнмәз бир ешгин
тәрәннүмү, бу ешгин ифадә васитәси олан бөјүк бир мүбали-
ғә көз өнүндәдир.

Мүәллим шифаһи халг әдәбијатыны тәдрис едәркән,
дәрсликләрдә өтәри гејд олунаң, ады чәкилмәклә кифајәт-
ләнән тәчнис барәдә шакирдләрә әтрафлы мә'лумат вермәли-
дир. Көстәрмәлидир ки, тәчнис сөзү әрәб дилиндән алынмыш
чинс сөзүндән дүзәлмиш, јә'ни ејни чинсли сөзләр демәкдир.

Устад ашыгларә көрә тәчнис—тәк чинс демәкдир. Чүңки
тәчнис бир чинсли (тәк чинсли) сөзләрден әмәлә кәлир.

Ашыглар арасында тәчнис һаггында данышаркән белә
бир ифадә ишләдиләр: «бу тәчнисин еви јахшы гурулуб». Бу
чүмлә устад ашығын тәчнисинә верилән ән јахшы гижмәт
һесаб олунуб; чүңки ашыглар тәчниси ме'марлыг әсәри ки-
ми көзәл гурулу бир бинаја бәнзәдибләр. Оун һәр бир јах-
шы талылмыш, сәрраст, дүрүст гафијәсини тәчнис бинасы-
нын бәзәјинә, јарашығына охшадыб гижмәтләндирибләр.
Доғрудан да камил ашығын мәнәрәти тәчнисдә билинир. Һәр
ашыг, һәр сәнәткар тәчнис јарада билмәјиб. Ахы тәчнисин
нәинки, бәндләри, мисрасы, һәтта сөзлә-сөзүнүн арасында да
дахили, мөһкәм бир әлагә олмалыдыр. Әкс тәгдирдә о, ади
сөз јығынына, сөз ојунбазлығына чевриләр. Дәрин мәнә, бә-
дди ифадә верә билмәз, нә дүшүнчәјә, нә дә һиссә тә'сир
көстәрмәз.

Тәчнис бир жанр кими ашыг јарадычылығына чинас га-
фијәли бајатыларымыздан кәлмишдир. Демәк, тәчнисин та-
рихи ән гәдим бајатыларымызын тарихи гәдәр узундур. Чи-
нас гафијәләрин классик нүмунәләри шифаһи халг јарады-
чылығынын ән гәдим нүмунәләриндә, хүсусилә бајатыларда
өзүнү көстәрир. Мәсәлән:

Әзизим суча һаны?
Сујун тәк суча һаны?
Мән ләбин тәшнәсијәм.
Көтүрсә су чаһаны.

Марағлыдыр ки, шифаһи халг поезијасынын әсас јара-
дычысы олан аналар чинас гафијәләри дә мәнз доғма ана
дилиндә олан сөзләрден јаратмышлар.

Өрдәк көлдә үзүшүр,
Чалхаланыр, үзүшүр.
Јел әсир, тел дағылыр.
Көлкә дүшүр, үз үшүр—

бајатысында вә јүзләрлә дикәр бајатыларда буну көрмәк
мүмкүндүр. Бајатыларымыздакы бу лиризм вә көзәл бәдин
ифадә, тәсвир васитәләри, инчә камил гафијәләр ашыг ше-
риндә дә өз әксини тапмышдыр. Ашыглар бајатыларымыздан
вә дикәр халг ше'ри нүмунәләриндән истифадә илә ашыг
ше'ринин классик нүмунәләрини јаратмышлар. Илкин баја-
тыларымыздан башлајан чинас гафијәләр ашыг ше'ринә кеч-
дикдә тәчнисләр шәклинә дүшмүшдүр.

Имкандан истифадә едәрәк, әдәбијат мүәллими ашыг
ше'ринин тәдриси заманы тәчнисин јаранма тарихини дә ај-
дынлашдырмалыдыр. Шакирдләр билмәлидир ки, ашыг ше-
риндә тәчнисин илк нүмунәсинә Дирили Гурбани јарадычы-
лығында тәсадүф олунур. Дирили Гурбанинин тәчниси гара
тәчнис, оун гошма вариантыдыр. Јә'ни Дирили Гурбани, гош-
манын гафијәләрини чинас кәлмәләрдән гурмагла оун садә
тәчнис шәклини јаратмышдыр. Демәк, тәчнисин садә нөвү илк
дәфә ашыг ше'римиздә XVI әсрдә мејдана кәлмишдир. Елә бу-
на көрә дә Дирили Гурбанини һәләлик ашыг ше'риндә тәчни-
син јарадычысы кими гәбул етмәлијик.

Гурбани өз тәчнисләрини усталыгла јаратмышдыр. Оун
демәк олар ки, илкин тапдығы чинас гафијәләр, сонралар дө-
нә-дөнә һәм ашыг, һәм дә бу сәпкидә јазан шаирләримизин
тәчнисләринә дәрин тә'сир бурахмышдыр. «Үз инди», «Јара
јүз», «Бир дә јаз» рәдифли тәчнисләрин тәкчә адыны чәкмәк
кифајәтдир. Мәнәрәтлә гошулмуш бу тәчнисләрдә һәм көзәл
гафијәләр, һәм дә дәрин лиризм, бөјүк бир мәнәббәтин тәрән-
нүмү вардыр:

Көзәлләр јығылыб, гыја баһанда,
Зүлфү дал кәрдәндә гыја баһанда,
Нијар пәнчәрәдән гыја баһанда,
Өмрүмүн ришәсин бирчә үз инди.

Чох көзэлдир ки, Гурбанинин чинаслары мәнз азэр-бајчанча кәлмәләрден гурулмуш инчә гафијәләрдир. О, «Јара јүз» сөзләриндән 4 мәнада, «бир дә јаз» кәлмәләриндән 4, «үз инди» сөзләриндән дә 4 мүхтәлиф вә ше'рин мәзмунуна дәриндән бағлы олан чинаслар јарада билмишдир. Бәндләрин дахилиндә олан «јар ичин», «гыја баханда», «көз булағында» вә башга сөзләрин дә һәр бириндән үч көзәл чинас гафијә ишләтмишдир ки, бунлар ашығын сөзә һакимлик мәһарәтини билдирир. Мәсәлән.

**Гурбани күлдәстә бағлар охуна,
Синәм бута, јарын мүжкан охуна,
Бир намә јаз һәр диванда охуна,
Көрән дејә, вар әлләрин, бир дә јаз!**

Шакирдләр тәчнис һаггында ајдын мә'лумата јијәләндикдән сонра мүәллим конкрет олараг мәшһур ашыг Аббас Туфарганлы јарадычылығы үзәриндә дајанмалыдыр. XVII әсрин әввәлләриндә сәнәт аләминдә хусуси мөвге тутан Туфарганлы Аббас тәчнисин ән көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун зәнкин әдәби ирси ичәрисиндә он тәчнис, һәмчинин, бир чығалы тәчнис, кәрајлы шәклиндә тәчнис вә бир чинас гафијәли бајаты вардыр. Туфарганлы Аббас новатор ашыг кими садә, он бир һечалы, һәр бәнди дөрд мисрадан ибарәт гошма шәкилли тәчнисә јенилик кәтирмишдир. О, гошма тәчнисин һәр бәндини ики јерә бөлмүш, арасында чинас гафијәли, һәм дә ше'рин үмуми хәттинә бағлы олан бајаты салмыш, беләликлә дә тәчнисин јени чығалы тәчнис нөвүнү јаратмышдыр. Туфарганлы Аббасын «Көзәл, көз ала» рәдифли чығалы тәчнис бу нөвүн илк нүмунәләриндән бири кими гијмәтлидир:

**Бир көзәлсән шөвгүн дүшүб чаһана,
Јохдур сәнин кими көзәл, көз ала.
Мән ашигәм, чаһана,
Чаным гурбан, чаһана!
Һаггын әзиз бәндәси,
Хош кәлмисән чаһана.
Јарадан јарадыб салмыш чаһана,
Јохдур сәнин кими көзәл, көз ала.**

Туфарганлы Аббасын тәчнисләри сонракы ашыглар үчүн нүмунә олдуғу кими, ашығын өзү дә ондан әввәл бу жаһ-

рын јарадычысы олан Дирили Гурбанинин чинас гафијәләриндән бәһрәләнмиш. Гурбанинин «Јара јүз» рәдифли тәчнисинин чинас кәлмәләриндән истифадә илә јени тәчнис јаратмышдыр. Онун «Варсағыны көр», «Галам инди», «Дәрд ајағында», «Хали сән бары», «Көз ала» рәдифли тәчнисләри олдуғча марағлыдыр. Бу тәчнисләрдә ашыг доғма ана дилиндә ишләнән сөзләрдән чинас нүмунәләри јаратмышдыр. Сонралар ашыглар бу чинасларын бир чохундан јарадычы сурәтдә истифадә етмишләр.

Аббасын «Варсағыны көр» рәдифли дөрд бәндлик тәчнисинин тәкчә бир бәндиндән ашығын дилә бәләддијинин, сөзләрдәки мәна чаларларыны дәриндән дујмаг габилијјәтинин шаһиди оларыг:

**Гибләкаһым башым үстән баш булар,
Һамылардан артыг булар, баш булар,
Мәним Пәрим фәған ејләр, баш булар,
Тила зәр сырғанын вар сағыны көр.**

Бурадакы «баш булар» сөзләри биринчи мисрада тапмаг, икинчидә сечилмиш, јүксәк олан, үчүнчүдә башы булмаг мәналарында мәһарәтлә вә јериндә ишләнмишдир. Һәм дә ашығын өзүнә гибләкаһ һесаб етдији Күлкәз—Пәри нәслинин һамыдан баш—сечмә олдуғуну, өзүнүн Пәријә дәрин ешгини, гызын она мүңасибәтини јығчам, дахили мәна вәһдәти илә ифадә едир.

Аббас тәкчә јени сөзләр, јени тәчнис нөвләри јаратмагла галмамыш, о, һәтта мүләммә тәчнисин дә илк нүмунәсини јаратмаға чалышмышдыр.

Ашыг классик әдәбијјатда өзүнә мүәјјән јер тутмуш бу форманы ашыг ше'ринә кәтирмәјә тәшәббүс көстәрмиш, мәнз бурада да новатор кими чыхыш етмишдир. Мә'лумдур ки, бирики, бәзән дә үч дилдә јарадылан ше'р нүмунәләри классик әдәбијјатымызда мөвчуд иди. Фүзулинин бир сыра гәзәлләринин бир мисрасы фарс вә ја әрәбчә, диқәр мисрасы Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр. Аббас бу формадан өзүнә мәхсус бир шәкилдә истифадә едәрәк, тәчнисин илк үч мисрасында гојдуғу суала әрәб, фарс вә Азәрбајчан дилләриндә чаваб верир.

Туфарганлы Аббасын «Күлкәз инди» адлы тәқрар кәрајлы тәчнис дә көзәл сәнәт нүмунәси вә ашыг ше'риндә бир јенилик кими сәсләнир:

Сән мәни ағламада көр,
Сән мәни ағлама да көр,
Сән мәни ағлама да көр.
Күлкөз инди, Күлкөз инди.

Бурада биринчи мисра «кәфәндә», икинчидә «ағы деди-
жим јердә», үчүнчүдә «ағламадан» мәналарында алынмыш
ејни бир сөз дахили мәна вәдәтиндән башга, һәм дә чинас
вә тәкрирдир. Кәрајлынын бүтүн бәндләриндә ишләнән «Күл-
көз инди» сөzlәри дә 5 мәнада чинасдыр.

Туфарганлы Аббасын бајатыларындан данышмаздан
әввәл гејд етмәлијик ки, бүтүн ашыгларымыз, һәмчинин бу
сәпкидә јазан шаирләримиз ара-сыра бајаты гошмушлар.
Онларын бу бајатылары ја тәчнис арасында чыга јериндә
ишләнмиш, ја да мүстәгил ифа олунмушдур. Бунларын чоху
бир нөв «јијәсиз» бајатылар кими ел әдәбијјаты хәзинәсинә
дахил едилмиш, дикәр бир гисминин исә әввәлиндән мүәлли-
фин ады дүшмүш, јеринә «ашығам», јахуд «әзизим» сөzlәри
артырылараг һәмнин бајатылар үмуми бајаты ирсинә кечмиш-
дир. Одур ки, ичәрисиндә өз мүәллифинин ады галан бајаты-
лар бизим үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир вә бу вә ја ди-
кәр ашығын јарадычылығыны өјрәнмәкдә көмәк едир. Бу ба-
хымдан Аббасын чинас гафијәли бајатысы да надир сәнәт ин-
чиләриндәндир:

Мән ашигәм, күлкәзә,
Күл ахгара, күл кәзә,
Аббас бир күл көндәрди.
Нишанлысы Күлкәзә.

Бундан сонра Сары Ашыг чинас гафијәли бајатыларын
классик нүмунәләрини јаратмыш, халг ше'римизин гијмәтли
инчиләри олан бајатылара ән көзәл чинаслы бајатылар да-
хил етмишдир:

Мән ашыг, балтасына,
Елә вур, балта сына.
Јахшынын ағ әлләри.
Батыбды бал тасына.

Сары Ашығын јаратдығы гафијәләр өз дөврүндә вә өзүн-
дән сонракы ашыг әдәбијјатымызда тәчнис јарадычылығы-
нын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ашыг ше'ринин инкишаф хәтти ајдынча көстәрир ки,
Туфарганлы Аббас XVII әсрин әввәлләриндә, Сары Ашыг бу
әсрин орталарында, Хәстә Гасым исә XVII әсрин сону илә
XVIII әсрин биринчи јарысы арасында јазыб-јаратмышдыр.
Гүдрәтли сәнәткар олан Хәстә Гасымын әдәби ирси ичәри-
синдә једди тәчнис, үч чығалы тәчнис вардыр. Хәстә Гасы-
мын тәчнисләри вә чығалы тәчнисләри бир-бириндән көзәл-
дир. Хүсусилә, «Үз һа үз» рәдифли чығалы тәчниси әвәсиз
сәнәт инчисидир. Ејни заманда, бу чығалы тәчнис мәзмунуна
көрә һәм дә нәснәтамиз бир устаднамә кими сәсләнир:

Һәгигәт бәһриндә гәввасам дејән,
Гәввас исән, кир дәрјаја үзһаүз.

Ашыг дејәр: үзһаүз.

Сонам көлдә үзһаүз.

Гары дүшмән дост олмаз.

Јалварасан үзһаүз.

Бир мәрд илә илгарыны вур баша,

Намәрд илә кәс үлфәти үз һа үз!

Әсил усталыг мәһз тәчнис јаратмагда мејдана чыхды-
ғындан, ашыглар бу нөвә хүсуси әһәмијјәт вермиш, мәһарәт-
ләрини көстәрмәјә чалышмышлар. Мәсәлән, XIX әсрин әв-
вәлләриндә Ашыг Һүсејн Шәмкирли көзәл тәчнисләри илә
јанашы, үчбашлы чығалы тәчнисин дә илк нүмунәсини јарат-
мышдыр. Тәчнисин һәр бәндиндә мисраларын сајы дөрд ол-
дуғу һалда, Ашыг Һүсејн биринчи бәнддә мисраларын сајы-
ны алты, сон бәндләрдә исә беш мисра етмишдир. Белә ки,
биринчи бәнд ики јерә бөлүнүр, илк үч мисрадан сонра чыга
кәлир, сон үч мисра бәнди тамамлајыр. Илк мисрада чыға-
дан јухарыда үч мисра галдығы үчүн тәчнисин бу нөвүнә «Үч-
башлы тәчнис» дејилир. Мәсәлән, тәчнисин бир бәндини ми-
сал кәтирәк:

Ибтида әлифдән дәрсим аланда,
Көстәрдиләр мана нә гара јахшы.

Охудум дәрсими һәр ајә, гәрәз,

Јох ашыг һәр ајинә,

Халларын һәраји нә?

Ашыг Сөјүн нә деди,

Дост јетди һәрајинә?

Көрсә чаным бәјәнмәз һәр ајинә,

Сәјрәгиб кејинсин нә гара јахшы,

Наләси јетишсин һәраја гәрәз.

Ашыг Һүсејнин јаратдығы «Үчбашлы тәчнис» чығалы тәчнисә охсаса да, гурулушу е'тибарилә ондан чох мүрәккәбдир. Ејни заманда Һүсејн «ашыг» сөзү илә башладығы һәр бир чыға-бајатыда да өз адыны сөјләмишдир. Бунунла да һәммин бајатынын Сары Ашыға дејил, өзүнәмәхсус олдуғуну билдирмиш, һәм дә чыға-бајатыда вердији нәсиһәтамиз, мүдрик мәсләһәтләри даһа да гүввәтләндирмишдир.

Шакирдләрә ашыг ше'римиздә тәчнис һаггында кениш мә'лумат верәркән, хронологжи ардычылыгыла әләгәдар Ашыг Әләскәрин јарадычылығы үзәриндә хүсуси дајанмаг мәгсәдә-ујғундур.

Мә'лумдур ки, классик ашыг ше'римиздә Ашыг Әләскәрин хүсуси мөвгеји вардыр. Узун јарадычылыг јолу кечмиш бу устад сәнәткар ашыг ше'ринин бүтүн башга нөвләриндә олдуғу кими, тәчнисләрдә дә хүсуси мәнһарәт көстәрмишдир.

Ашыг Әләскәр додагдәјмәз тәчнисләрин илк нүмунәләрини јарадараг өз мүасирләриндән сечилмиш вә сәнәтин зирвәсинә галхмышдыр. Шаир-ашыгын «Чата-чата» рәдифли додагдәјмәз тәчниси әвәссиз сәнәт инчисидир:

Ел јериди, јалгыз галдын сәһрада,
Чәк шүтүрүн, чал чатығын, чата-чат!
Һәрчајылар сәни салды ираға,
Һәсрәт әлин јар әлинә чата-чат!

Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара,
Сағ дәстинлә ағ кағыза јаз гара.
Әсәр јелләр, гәһр ејләјәр јаз гара,
Дашар чајлар, кәләр дашлар чата-чат!

Карваны көч еләмиш, әли јардан үзүлмүш, сәһраларда тәбиәт гүввәләри илә үз-үзә галмыш ашыгын вәзијјәтини, дахили әләмини тәбиәтлә бағлы шәкилдә јарадан Әләскәр бүтөв бир лөвһә чәкмиш, һәм дә олдуғча ахычы, аһәнкдар, мусигили тәчнис гоша билмишдир. Һәмчинин, ашыгын мәнһарәти бунда олмушдур ки, үч бәнд, 66 сөздән ибарәт олан, сон бәндиндә мүәмма верилән бу додагдәјмәз тәчнисдә бирчә дәнә дә додагланан самит сәс јохдур. Һәм дә мәзмуна әсла хәләл кәлмәмиш, аһәнк дә позулмамышдыр.

Ашыг Әләскәр додагдәјмәз тәчнисин илк нүмунәсини јаратмагла кифәјәтләнмәјиб, ејни заманда додагдәјмәз чығалы тәчнисин дә илк үлкүсүнү вермишдир:

Әзизи-чани-дил, ејни дирәхшан,
Јазырсан рисалә нә јахшы-јахшы.

Гаршыда нә јахшы,
Ләһчән кәлир нә јахшы.

Чанан чандан әзизди,

Нә Лејлиди, нә јахшы.

Дил дејир: чананын садағасы чан,
Чананы да дејир: нә јахшы-јахшы!

Бурада да 24 мисралыг ше'рдә һеч бир додагланан сәмит олмадығы һалда, ше'рин дәрин дүшүндүрән мә'насына, мусигили аһәнкинә хәләл кәлмәмишдир. Ашыг Әләскәр сөзүн әсил мә'насында тәчнисин новатору олмушдур. Белә ки, мүстәзад тәчнисин дә илк нүмунәси Ашыг Әләскәрин ады илә бағлыдыр:

Көтүрүб сазымы мәрдү мәрданә,
Кирирәм мејдана, кәл ејләјәк бәһс—

мисралары илә башлајан бу мүстәзад тәчнис Ашыг Әләскәр поезијасынын вә үмумијјәтлә, ашыг ше'римизин ән қозәл нүмунәләриндәндир.

Тәчнисиндәки һәр бәндин сонуна салынмыш јарым мисралар мүстәзад олдуғу кими, ејни заманда бүтүнлүклә тәчнис-мүстәзаддыр. Өз истә'дадына әмин олан ашыг гаршысындакына мејдан охујур, мә'налар хәзинәсинә вагифлијини билдирир:

Ашыг кәрәк бу мејданда бир гала.
Ешг очағын бир әтәклә, бир гала!
Әләскәрди Хејбәр кими бир гала,
Бачара билмәзсән, данышма әбәс,

Дур јериндә пәс!

Мүстәзад тәчнисә ашыглар, ејни заманда «Ајағлы тәчнис» вә «Икибашлы» тәчнис дә дејирләр.

XIX әсрдән е'тибарән тәчнисин кедәр-кәлмәз (нәфәс чәкмә) формалары да јаранмышдыр. Кедәр-кәлмәз тәчнис ағыз бошлуғуну, сәс телләрини низама салмаға, нитгин инкишафына хидмәт едир. Һәтта кедәр-кәлмәз тәчнисдә елә сөзләр ишләдилир ки, ону чох заман јазыја алмаг да чәтин олур. Елә буна кәрә дә чап олунмамыш илк мәнбәләр әсасында бу ашыг ше'ринин техники чәһәти илә, ифа үсулу илә әләгәдар олан

формаларындан бир нечәси һаггында шакирдләре мә'лумат вермәк вә онлардан нүмунәләр кәтирмәк лазымдыр. Мәсәлән: Тифил Әсәдин (XIX әср) кедәр-кәлмәз (нәфәс чәкмә) тәчниси ел сәнәткарлары тәрәфиндән жүксәк гиймәтләндирилир.

Ешидиб биләнләр, ариф оланлар,
Инсан нечә шејдә ејләмәзми, уфф?!
Бир тајфа көрәндә, хәбәр аланда,
Чавабын верәндә ејләмәзми, уфф?!
Һәрдән хәјалланан олар бир тәһәр,
Аһ чәкәр үрәкдән, ај ејләр, оф, оф! вә и. а.

Мәсәлә бундадыр ки, ашыг ифа заманы бу «уфф»ларь хүсуси аһәнклә, хүсуси нәфәс чәкмәк јолу илә дејир, даһа доғрусу демир, нәфәс чәкмә илә ифа едир.

Устад сәнәткарлардан бири олан Сејфәли Ашыг Пәнаһ (1876—1921) исә чығалы кедәр-кәлмәз тәчниси илк нүмунәсини јаратмышдыр:

Сагинин дәстиндән пијаләсини,
Алдым шәрбәтини нуш ејләдим уфф!
Көзәл бир пијалә тутуб дәстиндә,
Ичән заманында ај ејләр, оф, оф! вә и. а.

Кедәр-кәлмәз тәчниси елә нөвү вардыр ки, ону јазыја алмаг мүмкүн дејил. Ашыг ону јалныз ағзынын һәрәкәти илә сазда ифа едир. Она көрә дә тәчниси бу нөвүнә «Јазыја алынмаз» тәчнис дејилир. Дилтәрпәнмәз (дилдөнмәз) тәчнисләр дә анчаг ифа заманы мә'на дашыјыр.

Нәтичә олараг демәк лазымдыр ки, Ашыг Гурбани дөврүндә гошманын бир нөвү кими мејдана чыхан тәчнис дөрд әсрлик чнкишафы боју тәкамүл јолу кечәрәк ше'римиздә мүстәгил жанра чеврилмиш, гошма кими голлу-будаглы, чохшәкилли олмуш, јени-јени нөвләри, мүхтәлиф вариантлары јаранмышдыр.

Гошманын күллүгафијә, әлифлам, гошајарпаг, зәнчирләмә, мүстәзад гошма, чығалы гошма, устаднамә гошма, гыфылбәнд гошма вә башга нөвләри олдуғу кими, тәчниси дә гара тәчнис (садә), чығалы тәчнис, мүләммә тәчнис, кәрајлы тәчнис, мүстәзад тәчнис, додагдәјмәз тәчнис, додагдәјмәз чығалы тәчнис, кедәр-кәлмәз тәчнис (буна нәфәс чәкмә тәчниси дә дејилир), дилтәрпәнмәз тәчнис (дилдөнмәз дә дејилир), јазылмаз тәчнис, үчбашлы тәчнис, һәрфи тәчнис, һәрфи гапалы тәчнис вә башга нөвләри вардыр.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ СТАТИК ЕКРАН ВАСИТӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ

Нәриман ОРУЧӘЛИЈЕВ,
Нахчыван Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун
методисти.

Әдәбијат дәрсләриндә истифадә едилән техники тә'лим вәсаитинин бир нөвү дә экран васитәләридир. Экран васитәләри техники хүсусијәтләринә вә дидактик имканларына көрә ики јерә бөлүнүр.

1. Динамик экран васитәләри.
2. Статик экран васитәләри.

Динамик экран васитәләринин нөвләри ашағыдакылардыр.

- 1) Сәсли вә сәссиз тәдريس филмләри.
- 2) Кинофрагментләр.
- 3) Бәдди филмләр.
- 4) Елми-күтләви филмләр.
- 5) Сәнәдли филмләр.
- 6) Мультипликасија филмләри.

Статик экран васитәләринин исә нөвләри ашағыдакылардыр:

1. Епифилмләр.
2. Диапозитивләр.
3. Диафилмләр.

Тә'лим просесиндә тәтбиг олуан динамик вә статик экран васитәләринин бири-бириндән үстүн вә фәргли чәһәтләри вардыр. Дүздүр, динамик экран васитәләри илә нүмајиш етдирилән чисим вә һадисәләр һәрәкәтдә көстәрилир. Шакирдләр мүшаһидә етдикләри объектләри һәрәкәтдә, инкишафда мүшаһидә едәрәк онларын кәмијјәт вә кејфијјәтчә дәјишиб инки-

шаф етмәсинин шаһиди олулар. Лакин статик экран васитәләринин дә өзүнәмәхсус бир сыра үстүнлүкләри вардыр.

Эксперимент вә мүшаһидәләр заманы статик экран васитәләринин ашағыдакы дидактик үстүнлүкләри мүүжәнләшдирилмишдир:

1. Статик экран вәсаитини һазырламаг вә тәдрис просесиндә истифадә етмәк динамик экран вәсаитинә нисбәтән асандыр.

2. Динамик экран васитәләриндән истифадә едәркән кадрлар бири-бирини сүр'әтлә әвәз етдијиндән шакирдләрин дәрин мүшаһидә апарараг экранда көрдүкләрини әтрафлы гаврамаг имканы аз олур. Статик экран васитәсиндән истифадә едикдә исә мүүллим кадры экранда истәдији гәдәр сахлаја билир, шакирдләрин һәмни кадры дәриндән гаврамаг имканы артыр. Бу вәсаитдән ашағы синифләрдә даһа чох истифадә едилмәлидир. Чүнки кичик вә орта јашлы мәктәблиләрдә гаврајыш вә тәфәккүр просеси бөјүк јашлы мәктәблиләрә нисбәтән аз инкишаф етмиш олур. Бунула јанашы, IX—X синифләрдә факултәтив мәшғәләләрдә вә синифдәнхарич тәдбирләрдә дә статик экран васитәләриндән истифадә етмәк фајдалы олур.

3. Ајры-ајры сурәтләри мугајисә едәркән мүүллимин дидактик имканлары артырыр. Шакирдләр исә мугајисә олунан объектләрин охшар вә фәрғли чәһәтләрини мүүжәнләшдирмәк үчүн даһа әлверишли шәраитә малик олулар. Онлар экранда көстәрилән мугајисә объектләринин—сурәтләрин харичи көркәмини, кејимини, дүшдүјү психоложи вәзијјәти әкс етдирән мимикасыны вә пантомимикасыны (бәдәнинин ифадәли һәрәкәтини) дәриндән мүшаһидә едәрәк, онларын дахили әләмини, характер хүсусијјәтләрини мүүжәнләшдирә билирләр. Гоша монтаж едилмиш кадрлар үзәриндә бу иши сәмәрәли тәшкил етмәк даһа асан олур. Мәсәлән, әкәр шакирд Мирзә Сәмәндәрлә Алмазы экранда јанашы көрүрсә, даһа әтрафлы мүшаһидә апарә вә дүрүст әгли нәтичә чыхара биләр.

4. Синифдә проблем вәзијјәт јаратмаг үчүн дә статик экран васитәләри әлверишли шәраит јарадыр. Тәчрүбәдә сүбут олунамушдур ки, лал кадрлар, сәһнәләр шакирдләри дүшүнмәјә, экранда көрдүкләрини тәһлил-тәркиб етмәјә, мүстәғил әгли нәтичәләр чыхармаға, һөкмләр сөјләмәјә тәһрик едир. Бу чүр тәшкил олунамуш дәрсләрдә шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрү дә инкишаф едир.

Статик экран васитәләринин мөвзусу.

Азәрбајчан мәктәбләриндә әдәбијјат тәдриси просесиндә истифадә етмәк үчүн ашағыдакы мөвзуларда статик экран вәсаити һазырламаг мүмкүндүр:

1. Јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән вәсаит. Бу вәсаит ашағыдакы дар мөвзулар үзрә дә һазырлана биләр:

а) јазычыларын ушағлыг вә кәнчлик илләрини — мәктәб һәјатыны әкс етдирән кадрлар; б) јазычыларын аилә үзвләрини, аилә шәраитини, достларыны вә мүасирләрини әкс етдирән вәсаит;

в) сәнәткары иш просесиндә көстәрән кадрлар; г) јазычыларын ады илә бағлы олан јерләри: јашадығы, кәздији јерләри, иштирак етдији јығынчағлары, али мәчлисләри, көрүшләри, мүхтәлиф өлкәләрә, шәһәрләрә етдији сәфәрләри вә саирән көстәрән кадрлар.

2. Тәдрис олунан ајры-ајры әсәрләр үзрә шәкил вә иллүстрасијалардан ибарәт олан визуал вәсаит.

3. Әдәби гәһрәманларын инкишафынын дахили вә харичи динамикасыны әкс етдирән кадрлар. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Севил» пјесиндә Севил сурәтинин инкишаф хәттини көстәрән, әсәрин әввәлиндәки Севиллә сонундакы Севил арасындакы мәнәви вә заһири фәрғләри даһа габарыг нүмајиш етдирән кадрлар һазырламаг олар.

4. Драм әсәрләрин ајры-ајры сәһнәләрини көстәрән вәсаит.

5. Синифдә тәдрис олунан вә синифдәнхарич охунан драм әсәрләриндән ајры-ајры роллары ифа едән актјорларын, әсәри тамашаја һазырлајан режиссорун, мусигини јазан бәстәкарын шәкил вә портретләриндән ибарәт олан вәсаит.

6. Јазычыларын ајры-ајры әсәрләри үзрә јазылмыш опера, драм вә мусиги әсәрләринин мүүллифләрини, һәмни әсәрләрдән бәзи сәһнәләри әкс етдирән вәсаит.

Мәсәлән, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы әсасында јазылмыш «Лејли вә Мәчнун» операсы (Ү. Гачыбәјов), Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасы әсасында јазылмыш «Фәрһад вә Ширин» драмы (С. Вурғун), шаирләрин шеърләринә бәстәләнмиш мусиги әсәрләринин мүүллифләрини вә с. көстәрән кадрлар. Бу чүр вәсаит шакирдләрдә инчәсәнәтин дикәр нөвләри һағгында да кениш тәсәввүр јарадыр, онларын естетик зевгүнү, бәдии тәфәккүрүнү инкишаф етдирир.

7. Ајры-ајры драм әсәрләрини бүтөвлүкдә әкс етдирән вә саит.

8. Ајры-ајры әдәби гәһрәманлары мугајисә етмәк үчүн һазырланан вәсаит.

9. Һәр һансы бир јазычынын бир груп әсәринә аид кадрлардан ибарәт олан дидактик вәсаит. Мәсәлән, «М. Ф. Ахундовун драм әсәрләри», «Ә. Һагвердијевин һекајәләри» вә с.

10. Көркәмли адамларын, ајры-ајры јазычылар һаггында, онларын әсәрләри һаггында дедикләри сөzlәр үзрә һазырланан кадрлар. Белә кадрларда анчаг јазылар верилир. Мәсәлән, Ч. Чаббарлы һаггында дејилмиш «Ч. Чаббарлы өз јарадычылығынын вүс'әти, сәнәт хәзинәсинин зәнкинлији е'тибарилә М. Ф. Ахундовдан вә Ч. Мәммәдгулузадәдән (Молла Нәсрәддиндән) сонра ХХ әср әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр» (С. Вурғун); «Ч. Чаббарлы һәссас бир инсан иди. Рәфтарында чох сакит олдуғу һалда, өз фикирләриндә вә ишиндә чох принципал вә һәтта инадкар иди» (А. А. Туганов) вә с. бу кими фикирләрдән ибарәт олан кадрлар һазырламаг фајдалыдыр.

11. Јазычыларын ајры-ајры әсәрләри үзрә әлјазмаларыны көстәрән кадрлардан ибарәт визуал вәсаит. Белә кадрлара шакирдләр хүсуси мараг көстәрирләр.

Статик экран васитәләринин һазырланмасы

Статик экран васитәләри ики јолла һазырланыр:

- а) мәркәзләшмиш истеһсал јолу илә;
- б) мүәллим вә шакирдләрин көмәји илә.

Һәләлик Азәрбајчан әдәбијјаты тәдриси үчүн мәркәзләшмиш јолла статик экран васитәләри истеһсал олунмадығындан, бу вәсаити мүәллимләр өзләри һазырлајырлар.

Епифилмләрин һазырланмасы. Статик экран вәсаитинин ән асан һазырланан нөвү епифилмләрдир. Епифилм һазырламаг үчүн мүәллим јухарыда көстәрдијимиз мөвзулар үзрә шәкил вә иллүстрасијалар әлдә едир, журнал, гәзет вә китаб сәһифәләриндән кәсир, лазыми объектләрин фотошәклини чәкир, әдәби әсәрләрин сүжетинә ујғун шәкил вә иллүстрасијалары шәкил чәкмәк габилијјәти олан шакирдләрә вә мүәллимләрә чәкдирир, јазы кадрлары һазырлајыр. Мүәллим топланлымыш бу епипројексија материаларындан епифилм һазыр-

ламаг үчүн ајры-ајры мөвзулар үзрә әлдә едилмиш кадрлары мүәјјән дидактик вә мәнтиги ардычыллыгга нөмрәләјиб һәмин ардычыллыгга 14 см ениндә лентари кағызда јапышдырыр. Елә етмәк лазымдыр ки, кадрларын өлчүсү 14Х14 см-дән бөјүк олмасын. Һазырланмыш епифилми гармонвари бүкүб зәрфин ичәрисинә гојмаг вә үстүндә епифилмин адыны јазмаг лазымдыр. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «М. Ф. Ахундовун драматуркијасы», «М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы» зәрфин үстүндә, јахуд ајрыча епифилмдә олан кадрларын сыра илә адлары јазылса даһа јахшы олар. Һазырланмыш епифилмләри мәктәбин епитекасында сахламаг лазымдыр. Бу јолла бир-ици ил әрзиндә мәктәбдә зәнкин епитека тәшкил етмәк олар.

Диапозитивләрин һазырланмасы. Диапозитивләри дә мүәллим өзү шакирдләрин иштиракы илә һазырлаја биләр. Буну ики јолла һазырлајырлар: а) әлдә чәкмәк јолу илә, б) фотографија јолу илә.

Әлдә чәкмә јолу илә ашағыдакы кими һазырламаг олур: шәкил, иллүстрасија, чәдвәл, боја вә ја тушла калка кағызына, шүшәјә, плјонкаја вә јахуд кселофона чәкилир. Боја вә тушун һамар сәтһдә јайылмасы үчүн шүшәнин бир үзүнә желатиндән, јахуд јумурта ағындан назик бир тат чәкмәк лазымдыр.

Диапозитиви һазырламаг үчүн стандарт өлчүлү шүшәләр кәсилир (45×60 вә ја 85×85 мм). Сонра апазотив ашағыдакы гајдада чәкилир. Әввәлчә шәкли диапозитив өлчүдә олан кағыз үзәриндә карандашла чәкилмиш шәкил тушла рәнкләнир вә шүшәнин желатин, јахуд јумурта ағы чәкилмәјән сәтһинә јапышдырылыр. Бундан сонра шүшәнин о бири үзүндә тушла рәнкләнир. Диапозитив өлчүдә олан китаб, гәзет вә журнал шәкилләриндән дә бу чүр диапозитив һазырламаг олар. Диапозитивләри бу јолла ағ-гара вә рәнкли һазырламаг мүмкүндүр. Бундан башга, диапозитивләри диафилм вә кинофилм лентләричдән кәсилмиш кадрларындан да кәснб һазырламаг олур.

Диафилмләрин һазырланмасы. Диафилмләрин һазырланмасы епифилмләрин вә диапозитивләрин һазырланмасына нисбәтән чәтин олдуғу үчүн мүәллимдән бир гәдәр техники билик вә бачарыг тәләб едир. Һәләлик Азәрбајчан әдәбијјатына аид һазырланмыш диафилмләр олмадығындан Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрис олуна рус јазычыларынын һәјаты

вә җарадычылыгына аид һазырланмыш диафилмләрден истифаде етмәк лазымдыр.

Статик экран васитәләриндән истифаде җоллары

Статик экран васитәләриндән әдәбијат дәрсләриндә ики формада истифаде олунар: а) сәссиз формада, б) сәсләндирилмиш формада. Статик экран васитәләрини сәссиз формада тәтбиг едәркән экранда әкс олуан кадр мүүллимин изаһи илә мұшајиәт олунар. Шакирдләр экранда визуал мұшаһидә апармагла һәм көрмә каналы, һәм дә ешитмә каналы илә мәлумат алырлар.

Статик экран васитәләри: епифилмләр, диапозитивләр вә диафилмләр әсасән магнитофонла сәсләндирилик. Мүүллим кадрларын мәзmunуна ујғун диктор мәтни һазырлајыр. һәмин диктор мәтни јахшы ифачылыг габилитетти олан шакирдләрден вә ја мүүллимләрден бирини ифасында магнитофон лентинә јазылыр. Диапроекторла магнитофон ејни вахтда ишә салыныр. Бир кадр һаггында диктор мәтни гуртаран кими кадр дәјишилир.

Статик экран васитәләри грамофон јазылары илә дә сәсләндирилик. Бундан үч формада истифаде етмәк олур: а) әввәлчә грамофон јазысы динләнилик, сонра мәтнә ујғун кадрлар нұмајиш етдирилик; б) әввәлчә кадрлар нұмајиш етдирилик, сонра кадрлар мұвафиг сәс јазысы динләнилик; в) кадрларын нұмајиши илә сәс јазысынын динләнимәси ејни вахтда олур. Әлбәттә, әдәбијат мүүллими һансы формадан нә вахт истифаде етмәјин әлверишли олдуғуну билмәли вә ондан да истифаде етмәлидик.

Дүздүр, мәлумат визуал вә акустик јолла ејни вахтда верилдикдә гаврајыш вә тәфәккүр просесләри активләшир, ләкин шакирдләр экранда көрдүкләри лал кадрлар һаггында да сонра ешитдикдә вә ја ешитдикләри һаггында сонра экранда көрдүкдә даһа дәрин дүшүнмәјә, көрдүкләри илә ешитдикләрини мұгајисә етмәјә сәј кәстәрирләр. Бу, шакирдләрин фикри фәаллығына да мұсбәт тәсир едир.

Статик экран васитәләрини сәсләндирмәк үчүн магнитофон јазылары моноложи вә диаложли ола биләр. Моноложли сәс јазылары бир нөв мұһазирә, изаһат характерли олур. Диаложли сәс јазылары әсасән драм әсәрләринә аид кадрлар үзрә һазырланыр. Шакирдләри нәср әсәрләриндәки гәһрәманларла даһа әтрафлы таныш етмәк үчүн дә диаложли сәс јазыларын-

дан истифаде олунар. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндән мәнкәмә мәчлисини кәстәрән кадр экранда әкс олунаркән, ајры-ајры сурәтләрин данышығы мұхтәлиф ифаларда динләнилик.

Јахуд да Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндини әһвалатлары» әсәриндән Мәммәдһәсән әми илә Худаяр бәјин данышығы сәһнәсини кәстәрән кадр экранда әкс олунаркән ајры-ајры ифаде динләнилик. Әдәбијат дәрсләриндә сәсләндирмәнин һәм моноложи, һәм дә диаложли нөвүндән истифаде етмәк фәјдалыдыр.

Методик бахымдан епифилмләрден вә диапозитивләрден истифаде бири-бириндән, демәк олар ки, фәргләнмир. Диапозитивләр дә епифилмләр кими тәк-тәк кадрлар шәклиндә вә диалент формасында нұмајиш етдирилик.

Епифилм вә диапозитивдән истифадәнин методикасындан, мұшаһидә едилән адекватлығы нәзәрә алараг, һәр ики дидактик вәсаитин сәсләндирилмиш формасынын тәтбиги јоллары һаггында бирликдә данышмағы мәгсәдмұвафиг һесаб едирик.

Х синифдә М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны тәдрис едәркән «Бөјүк дајаг» бәдии филминин кадрларындан һазырладығымыз алты диапозитивдән истифаде едик.

Биринчи кадр—Рүстәм киши илә арвады Сәкинәнин данышығы сәһнә тәсвир олунар. Оғлунун Маја илә евләнмәсини ешитдији үчүн Рүстәм киши пәртдир. Икинчи кадр—Рүстәм кишинин аиләси: Рүстәм киши, арвады Сәкинә, гызы Пәршан, оғлу Гараш вә кәлини Маја тәсвир олунар. Онлар сүфрә башында отуруб наһар едирләр. Үчүнчү кадр—Јасты Салманла Јармәммәдин данышығы сәһнә кәстәрилик. Дөрдүнчү кадр—колхоз ичласы тәсвир олунар. Рүстәм киши тәнгид едилдији үчүн пәртдир. Бешинчи кадр—Јасты Салман, лал һүсәјн вә Јармәммәд гачаркән Рүстәм кишинин онларын гаршысыны кәсмәси вә әлбәјаха олмасы сәһнәси. Алтынчы кадр—Рүстәм киши хәстәханададыр. Кәлини Маја онун јанына кәлмишидр.

Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәбиндә «Бөјүк дајаг» романыны тәһлил едәркән белә бир мұгајисә апардыг. Ха синфиндә дәрси јухарыда кәстәрилән диапозитивләрден истифаде едәрәк мұсаһибә үсулу илә, Х «б» синфиндә исе мұһазирә үсулу илә апардыг. Әсәрдәки мұсбәт сурәтләрдән Рүстәм киши, Сәкинә, Пәршан, Гараш, Маја, мәнфи сурәт-

лөрдөн Јасты Салман, Јармәммәд вә лал Һүсәјн сурәтләрини сәчијјәләндириб, романын идеја мәзмунуну мүәјјәнләшдирәкән мүвафиг кадрлардан истифадә едилди. Сонра нөвбәти дәрсдә һәр ики синифдә сорғу апарылды. Сорғу заманы мүәјјән едилди ки, X «а» синфиндә шакирдләрин һамысы мөвзуну јажшы мәнимсәмишләр. Мүсаһибә заманы эввәлки дәрсләрдә зәифлик кәстәрән шакирдләр дә чәтинлик чәкмәдән суаллара чаваб верир вә фәаллыг кәстәрирдиләр. Онлар экранда көрдүкләри һаггында мүстәгил фикир сөјләјә билмирләр. X б синфиндә исә шакирдләрин мәнимсәмә сәвијјәси эввәлки дәрсләрдән фәргләнмәди. Шифаһи сорғудан сонра һәр ики синифдә «М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында әсас сурәтләрин сәчијјәси» мөвзусунда инша јазы апарды. Јазынын нәтичәси бир даһа тәсдиг етди ки, әдәбијјат дәрсләриндә диaposитивләрдән истифадә етдикдә тәдрисин сәмәрәлилији хејли артыр.

Јухарыда гејд етдик ки, әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едилән статик экран васитәләринин бир нөвү дә диафилмләрди. Тәчрүбә кәстәрир ки, диафилмләрин тәтбиги илә апарылан әдәбијјат дәрсләри даһа сәмәрәли олур. Биз Нахчыван рајонундакы Дидивар кәнд орта мәктәбинин X «а» вә «б» синфиндә Ч. Чаббарлынын һәјатыны тәдрис едәркәң Азәрбајчан ДЕТПИ-нин експериментал лабораториясында һазырланмыш «Чәфәр Чаббарлы» диафилминдән истифадә етдик. Бу диафилм ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә драматургун јарадычылығыны әкс етдирән кадрлар верилмишдир. Биз диафилмин биринчи һиссәсиндән истифадә етдик. Мөвзу X «а» синфиндә (экспериментал синифдә) «Чәфәр Чаббарлы» диафилминдән истифадә етмәклә, X «б» синфиндә (контрол синифдә) исә мүһазирә үсулу илә тәдрис олунур. Һәр ики синифдә дәрси И. Шүкүров апарырды.

Мүәллим кечмиш мөвзуну јекунлашдырдыгдан сонра драматургун јарадычылығы һаггында гыса мәлүмат верди. Шакирдләрин диафилмә марағыны артырмаг вә онларын диггәтини әсас объектләрә јөнәлтмәк мәгсәдилә нүмајишдән эввәл белә бир кириш сөзү деди:—Сиз инди «Чәфәр Чаббарлы» диафилминә бахачагсыныз. Бу диафилмдә көркәмли драматургун анадан олдуғу Хызы кәндини, онун доғулдуғу вә ушаглыг илләрини кечирдији еви көрәчәксиниз. Чәфәрин анасы Шаһбикә, мүәллимләри А. Шаиг вә С. С. Ахундов, драматургун кәнчлик илләри, аилә үзвләри, совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајында иштирак етмәси вә саирә илә таныш олачагсыныз.

Синиф отағы гаранлыглашыр. Мүәллим «ЛЕТИ» диапроектору ишә салыр. Экранда Ч. Чаббарлынын портрети әкс олунур. Кадр дәјишилик. Драматургун анадан олдуғу кәнд шакирдләрин көзү өнүндә көрүнүр.

М.—Бу, Ч. Чаббарлынын анадан олдуғу Хызы кәндидир, Чәфәрин атасы бу кәнддә көмүрчүлүк едәр вә чох чәтинликлә аиләсини доландырады. (Кадр дәјишилик). Көрдүјүнүз бу ев исә көркәмли драматургун доғулдуғу едир. Чәфәрин көрпәлик вә ушаглыг илләри бу евдә кечмишдир. (Экранда јени кадр әкс олунур). Көрдүјүнүз бу гадын Гафар кишинин арвады Шаһбикәдир. О, әринин өлүмүндән сонра дөрд оғлуну сахламаг, боја-баша чатдырмаг үчүн бүтүн әзијјәтләрә гатлашыр. Шаһбикә эввәлчә Хырда Ханым адлы бир гадынын евиндә гуллуғчу олур. Сонра исә чөрәкчилик едир. Көрүрсүнүзмү, о, тәндирдә чөрәк биширир. Бу заман 7—8 јашы олан Чәфәр дә анасына көмәк едир. О, анасынын биширдији чөрәји алверчиләрин дүканына дашыјыр вә базарда чөрәк сатаркән јазычы А. Шаиглә таныш олур. (Кадр дәјишилик). Бу, таныдығымыз А. Шаиг, бу исә С. С. Ахундовдур. Балача Чәфәр илк тәһсилини бунларын мүәллимлик етдикләри ибтидаи мәктәбдә алмышдыр. Кадрлар бир-бирини эвәз едир вә нәһајәт экранда Ч. Чаббарлынын портрети вә гәбри көрүнүр.

М.—Көркәмли драматург Ч. Чаббарлы 1934-чү ил декабрын 31-дә јарадычылығынын чичәкләндији бир дөврдә үрәк хәстәлијиндән вәфат етмишдир. Чаббарлынын һәјат јолдашы Сона ханым һәмин кечәни—Ч. Чаббарлынын әбәди јухуја далдығы кечәни хатырлајараг јазмышдыр (шакирдләрдән бири хатирәни охујур): «О мәшүм кечә—1934-чү ил декабрын 30-дан 31-ә кечән кечә иди. Чәфәр 35, мән 29 ил јашамышдыг. Оғлүмүз Ајдынын 10, гызымыз Күларәнин 4 јашы вар иди, о вахт Чәфәрин мәним үчүн гојуб кетдији хәзинә бу ики ушаг иди. Өз халгы үчүн дә о, гијмәтли дәфинә гојмушдур—әсәрләрини. Миннәтдарам халгымыза ки, Чәфәрин мисрасыны көз бәбәји кими горујур. Мән дә онун ики јадикарыны ики көзүм кими горудуғум үчүн, онлары Чәфәрин истәдији кими бөјүтдүјүм үчүн, үстләринә һеч бир јад нәфәс әсмәдән әрсәјә чатдырдығым үчүн өзүмә тәскинлик верирәм. Мән сизин һамыныза халгымызы Чәфәр кими севмәји, Вәтәнимизә онун кими хидмәт етмәји арзулајырам. Таләјиниз јалныз бир шејдә Чәфәрә охшамасын—онун кими аз јашамајын. Өмрүнүз узун, чаныныз һәмишә сағлам олсун».

С. ВУРГУНУН АТЕИСТ КӨРҮШЛЭРИНИ ШАКИРДЛЭРЭ НЕЧЭ ИЗАҢ ЕДИРЭМ

Бајрам ӘЛИРЗАЈЕВ,

Нахчыван рајонундакы Нейрәмкәнд орта мәктәбинин мұәллими

Азәрбајчанын габагчыл адамлары, шаирләр, философлар, дәвләт хадимләри әсрләр боју халгы гәфләт јухусунда сахлајан ислам дининә, мөвһумата, чәһаләтә вә наданлыға гаршы кәскин мүбаризә апармышлар. С. Вурғун да өз јарадычылығы дәврүндә бу саһәдә аз иш көрмәмишдир. Онун әсәрләриндә атеист фикирләр чохдур. С. Вурғун һәм лирик, һәм дә епик әсәрләриндә бу саһәјә чидди фикир вермиш, дини, дин хадимләрини ифша етмиш вә Бабәк кими шәхсин башына кәтирилән фәлакәти ачыб көстәрмишдир. Бабәк халгымызын әјилмәз вугар символудур. Елә бу чәһәтинә көрә дә С. Вурғун Бабәки гәлбән севмиш, онун башына кәлән фәлакәтләри нәзәрә алараг «Дар ағачы» поемасыны јазмышдыр.

Мән «Бабәк» мөвзусунун тәдрисиндә она көрә С. Вурғуна мүрациәт едирәм ки, шаирин «Дар ағачы» поемасы дини тәнгид етмәкдә, онун ич үзүнү ачыб шакирдләрә билдирмәкдә мұәллимә көмәк едир. Мән тәдрис заманы әввәлчә мәтидә верилмиш фикри шакирдләрә изаһ едирәм. Бундан сонра С. Вурғунун «Дар ағачы» әсәриндән бир нечә бәнди өзбәр сөјләјирәм. Бунун ардынча әсәр һаггында кениш изаһат иши апарыр вә һәмин әсәри охумаларыны, поеманын онлара нечә тәсир бағышладығыны билмәк үчүн гејдләр етмәји шакирдләрә тапшырырам.

Шакирдләр поеманы охудугдан сонра дәрседәнкәнар мәшғәләләрдә шакирдләрә көстәрдији тәсири мұәјјәнләшдир вә јекунлашдырырам.

Шакирдләр һәлә ибтидан мәктәбин үчүнчү синфиндә «Бабәк» мөвзусуну кечәркән өлкәмиз һаггында:

Гафгаз јашыл, Гафгаз сәрин...

Көзү дүшмүш әрәбләрин,—

сөзләрин ешитмиш вә бизим ана јурдумузун әввәлдән өз көзәллији илә мәшһур бир дијар олдуғуну өјрәнмишләр.

Әрәбләрин ишғалындан сонра Азәрбајчан халгы әсарәт алтында јашајыр; гыз вә кәлинләр чаршафа бүрүнүб дөрд ди-вар арасындан бајыра чыхмырлар.

Лакин гәһрәман Бабәк бу зүлмүн арадан галдырылмасы үчүн өз гылынчына күвәнир. Халгын азадлығыны горујуб сахламаға чалышыр. Буна бахмајараг, елә диндар вә авам адамлар да олур ки, һәтта үзүнә јара дүшәндә белә имама, аллаһа, гур'ана јалварырлар, Бабәк гарлы дағлара сығынараг халгыны азадлыға чыхарачағына анд ичир вә дејир:

Мәнәм бу торпағын гүввәти, чаны!

Јағылар алмасын Азәрбајчаны!.

Дејәрәк галдырды Бабәк сәсини,

Башына топлајыб өз дәстәсини.

Тутуб јығын-јығын о әрәбләрдән

Аразда батырды онлары һәрдән

Јајылды шөһрәти Азәрбајчана...

Имамлар, амирләр дајанды чана¹.

Бундан ајдын олур ки, Бабәк өз халгынын угрунда чаныны вермиш вә мәғлубедилмәз бир икид олмушдур.

Елми-атеизм тәрбијәси педагожи коллективдән вә һәр бир мұәллимдән дүшүнүлмүш иш, шакирдә јарадычы сурәтдә јанашмаг, онларын јени хүсусијјәтләрини, инкишаф сәвијјәләрини, фәаллыгларыны, валидејнләринин динә мүнәсибәтини, һабелә шакирдләрдә динә инамын һарадан кәлдијини нәзәрә алмағы тәләб едир. Шакирдләрин јаш хүсусијјәтләриндән, мәктәбин јерләшдији әразидән асылы олараг, атеизм ишинин формасы, мәзмуну вә вәзифәси дә дәјишир.

Буну да көстәрмәк лазымдыр ки, ашағы синифләрә ис-сәбәтән јухары синифләрдә атеизм тәрбијәси даһа мұвәфғәгид-јәтлә апарылыр. Чүнки ашағы синифләрдә дәрәс дејән мұәллимләр һәмин шакирдләри динә гаршы мүбаризә үчүн мұәј-јән дәрәчәдә һазырлајыр. Бу ишин сүр'әтләндирилмәси исә әсасән VIII—X синифләрдә дәрәс дејән мұәллимләрин, о чүм-ләдән әдәбијјат мұәллиминин үзәринә дүшүр.

¹ С. Вурғун. Истигбал тәрәнәси. Бақы, 1947, сәһ. 350—351.

С. Вурғун һәлә 1936-чы илдә јаздығы «Үсјан» поемасында ислам дининин јаратдығы ағыр әталәти, феодал сүкунәтини мәнәрәтлә тәсвир етмишдир. Поеманын илк сәтирләриндәки дини буховларын өмүрлүк кирдабына дүшмүш инсанларын ағыр һәјатынын тәсвири, охучуда исламын ганунларына гаршы дәрин нифрәт һисси ојадыр:

Јаныр гәрибанә кәнд ахшамлары,
Титрәк ишыгларла мәсчид шамлары,
Бириси мәнбәрдә, әлиндә гур'ан
Вә'дәләр сөјләјир «бөјүк» «танрыдан».
...Инсанын үзүнә дүшәндә јара
Китаблар ачдырыр кедиб чиндара,
Кәзир ганылары фалчы гадынлар,
Бәшәр тәләјини һәлл едир онлар!..
Аналар өмрүвүн долу јашында
Кечәләр әјләшир бешик башында,
Һәзин лајлалара төкүр дәрдини...
Бујду Мәнһәмәдин мүгәддәс дини!..¹

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, дүнјаја мүнәсибәтдә дини көрүшлә елми көрүш бир-биринә зидд, барышмаз мөвгедә дурур. Вахты илә динин һаким мөвге тутдуғу дөврләрдә дин хадимләринин ачыгдан-ачыға елмә, елм адамларына һүчүм етмәси, елми китаблары јандырмасы, алимләри тә'ғиб етмәси тарихдән бәллидир. Доғма јурдумузун кечмишиндән дә динин елми биликләрини әһали арасында јайылмасына вә мәктәпләрә гаршы дүшмән мөвгеји мә'лумдур.

Биз С. Вурғуну тәдрис едәркән бир даһа бу фикирләрә раст кәлирик. Будур, шаир Вагиф истәјир ки, һәр јердә мәктәб, мәдрәсә ачылсын, ушаглар бу елм очагларында тә'лим-тәрбијә алсынлар. Лакин дин хадимләри, хүсусән шејх Алы бунун тамамилә әксинәдир. О, нәинки мәктәб-мәдрәсә ачылмасыны истәјир, әксинә, Вагифиң Гачар тәрәфиндән өлдүрүлмәси үчүн һәр чүр фитнә-фәсада әл атыр. Вагифин јашамасыны горхулу бир шеј һесаб едир. Шејх тәләсир ки, Вагифин бсјну вурулсун. Она көрә дә дејир:

Кәлмеји-шәһадәт алын дилнизә!
Бу фани әләми артыг унудун,
Инди үзүнүзү гибләјә тутун!²

1. Јенә орада, сәһ. 328.

2. С. Вурғун. «Вагиф», Бақы, «Кәнчлик», 1973, сәһ. 131.

Бу мисралардан ајдын көрүнүр ки, Шејх, Вагиф вә онун оғлу Әлибәјин сүсдүрүлмәсына үрәкдән севинирди. Она көрә дә Шејх тез-тез Вагифин фитвасыны верирди. Бу мисралара көрә дә охучуда Вагифә мәнәббәт, Шејхә нифрәт артыр.

Биз марксизм-ленинизм тә'лиминдән өјрәнирик ки, динә гаршы мәктәбдә битәрәф мөвге тутмаг динин хејринәдир. Әкәр мәктәбдә дини мөвһумат ифша едилмирсә, демәли бурада коммунист дүнјакөрүшү тәрбијәси апарылмыр. Буну әсаслан-дырараг дејә биләрик ки, бә'зи мәктәпләрдә мүәллимләр елми-атеизм тәрбијәсинә аз фикир верирләр. Буна көрә дә онларын дәрәс дедикләри шакирдләрин бә'зиси орта мәктәби битирдикдән сонра диндарларын «торуна» дүшүр.

Совет мәктәби идеоложи чәбһәнин мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрән мүәллимләримиз идеоложи мүбаризәнин бир формасы олан динә гаршы мүбаризәјә өз ишләриндә кениш јер вермәлидирләр.

Елми-атеизм тәрбијәси педагожи коллективдән вә һәр бир мүәллимдән дүшүнүлмүш иш, шакирдә јарадычы сурәтдә јанашмаг, онларын јаш хүсусијјәтләрини, инкишаф сәвијјәләрини, фәаллыгларыны, валидејиләринин динә мүнәсибәтләрини, һабелә шакирдләрдә динә инамын һарадан әмәлә кәлдијини нәзәрә алмағы тәләб едир. Шакирдләрин јаш хүсусијјәтләриндән, мәктәбин јерләшдији әразидән асылы олараг, атеизм ишинин нәинки формасы, һабелә мәзмуну вә онун конкрет вәзифәси дә дәјишир.

Јухары синифләрдә ашағы синифләрә нисбәтән атеизм тәрбијәси даһа да мүвәффәгијјәтлә апарылыр. Чүнки ашағы синифләрдә бу иш бирбаша синиф мүәллимләринин үзәринә дүшүрсә, јухары синифләрдә вәзијјәт тамамилә дәјишир. Јухары синифләрдә атеизм ишини сүр'әтләндирмәк үчүн мүәллим, шакирдләрә лазыми әдәбијјәти охумағы тапшыра биләр. Шакирдләр мүәллим тәрәфиндән тапшырылмыш әсәри охудугдан сонра, мүәллим әсәр үзәриндә кениш иш апара биләр.

Бөјүк шаирини дини вә дин хадимләрини тәнгид атәшинә тутан ән ири һәммли әсәрләриндән бири «Заманын бајраглары» поемасыдыр. Бу әсәр өз актуаллығы илә нәинки ислам динини, һәтта башга динләри дә көкүндән сарсыдыр. Будур, шаир килсәләрин зәнк сәсини, мәсчидләрин минарәсини тәнгид атәшинә тутур вә дејир:

Сатды бејнимизи, үрәјимизи
 Даш килсәләрин мин зәнк сәси дә,
 Варлыгдан һечлијә чағырыб бизи
 Јашыл мәсчидләрин минарәси дә!¹

Гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи синифдән башламыш бурахылыш синфинә гәдәр олан дәрсликләримиздә атеизм тәрбијәси үчүн зәнкин материаллар вардыр. Лакин мүәллим һәмин дәрсликләрдә верилән мөвзуларла кифәјәтләнмәмәли, күнүн тәләбләринә чаваб верән элавә материаллардан дә тәлим просесиндә истифадә етмәлидир. Белә олдугда шакирдләрин бәзиләринин шүүрунда олан дини галыглары материализм дүнјакөрүшү илә әвәз етмәк олар.

Әдәбијат мүәллими һәмишә динин маһијјәтини ифша едән әсәрләр вә фактлар тапа биләр. Чүнки Азәрбајчан әдәбијатында бу сәһәјә даир зәнкин материал вардыр. Лакин буну да нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, әсас мәсәлә факт тапмаг дејил, ондан нечә истифадә етмәји билмәкдир. Мәсәлә атеизм мәсәләсини дүзкүн гојмагда, ону мүасир һәјатла әләгәндирмәкдә, конкрет нәтичә чыхармагдадыр.

Мән дөрдүнчү синифдә С. Вурғунун «Ајын әфсанәси», «Чејран», «Октјабр», «Бәсти», «Гызыл шаһинләр» вә с. әсәрләрини тәдрис едәркән, онун башга әсәрләринә дә мүрачид едир вә һәмин әсәрләрдән атеизмә аид һиссәләри ја әввәлчәдән вәрәгә јазыб кәтирир, ја да әсәрин нәшр олундуғу китабы синфә кәтирирәм. Бундан сонра әсәри тамамилә изаһ едир, өз фикрими шакирдләрә чатдырмаг үчүн һәмин парчадан истифадә едирәм. Ону да дејим ки, китабын синфә кәтирилмәсинин өзү дә ишә мүсбәт тәсир кәстәрир. Ушагларда һәмин китабы алыб схумаг арзусу доғур.

Мән С. Вурғунун атеист көрүшләрини тәдрис едәркән тәкчә синифдә иш апармырам. Синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә дә бу мәсәләјә чидди фикир верирәм. Лазыми әсәрләрини сјаһысыны тәртиб едир вә һәмин әсәрләрин һансы китабда олдуғуну, нәшрини вә илини ушаглара јаздырырам. Нөвбәти синифдәнкәнар оху дәрсләриндә һәмин әсәрләри сорушур вә мәшғәләни давам етдирирәм.

¹ С. Вурғун. «Заманын бајрагдады», Баки, 1954, сәһ. 4.

1974-чү илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш материаллар

	№	Сәһ.
А. Абдуллајев. Тәлимин үмуми системиндә ана дилинин әһәмијјәти вә јери	1—3	
А. Абдуллајев. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдыраг	3—3	
А. Абдуллајев. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артыраг	4—3	
Г. Абдуллајев. Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәси	1—96	
Н. Абдуллајев. Ифадәли охуја верилән орфоепик тәләбләр	2—3	
Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	3—12	
Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин биллик, бачарыг вә вәрдишләринин гижмәтләндирилмәси нормасы	4—35	
Азәрбајчан дилиндән III вә IV рүбләр үчүн програм материалларынын планлашдырылмасы	4—54	
Ч. Ахундов. Тәкрар суал чүмләләри һаггында	1—46	
А. Бабајев. Әдәбијат тәдрисинин кејфијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлдәк	1—57	
Т. Бабајев. Шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишафында техники васитәләрин ролу	3—41	
А. Бағыров. Тәдрис просесиндә грамматик чалышмалардан нечә истифадә едирәм	2—58	
Н. Бағыров. Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасы	1—65	
А. Бәдәлов. Ики поеманын тәдриси һаггында	4—77	
С. Ваһидов. Ахшам мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә зачотларын тәшкили вә апарылмасы	4—28	
Н. Гулијев. Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә әвәзлијин тәдрисинә даир	1—53	
А. Еминов. Бәди әдәбијат вә шакирдләрдә фантазија габилитетинин инкишафы	1—73	
М. Әбдулов. Азәрбајчан дили үзрә синифдәнкәнар ншләр	2—31	
З. Әкбәров. Шаир — вәтәндаш	2—62	

М. Әлијев. Орта мектебдә ашыг поезиясынын тәдрисинә даир	2—87
Н. Әлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә әдәби новаторлуғун өјрәдилмәси үсуллары	1—82
Н. Әлијев. Әдәбијјат тәдрисиндә мүасир эпик ше’римизин үслуб вә сәнәткарлығ хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси	4—65
Б. Әлимирзәјев. С. Вурғунун атеист көрүшләрини шакирдләрә нечә баша салырам	4—104
Ә. Әфәндизадә. Азәрбајҗан дили тә’лимини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәли	1—17
Ә. Әфәндизадә. Суалларыныза чаваб веририк	3—100
Ј. Әһмәдов. Морфолокијанын тәдрисиндә чүмлә тәртиби вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси	3—30
Н. Әһмәдов. «Әјләнчәли грамматика» дәрнәкләринин иши һағгында	2—17
Ч. Әһмәдов. Алтынчы синифдә шифаһи халғ әдәбијјаты материалларынын тәдриси һағгында	3—88
Р. Исмајылов. Дәрсдә әкс әләгә вә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишафы	1—28
Ј. Јусифов. Орта мектебин јухары синифләриндә бә’зи сатирик әсәрләр һағгында мә’лумат верилмәси тәчрүбәсиндән	1—90
Ә. Кәлбәлијев. Азәрбајҗан дили дәрсләриндә ишә јазылар үзрә ишин сәмәрәли тәшкили	4—18
Д. Мәммәдов. Бәдин әсәрләрин ифадәли охусунун бә’зи мәсәләләри	2—81
Ф. Мәммәдов. Шакирдләрин јазыларындакы орфографик сәһвләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары	3—38
Н. Мәммәдова. Рус мектебләриндә шакирдләрин азәрбајҗанча нитгини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	2—24
Ч. Мәммәдов. Лирик әсәрләри нечә тәдрис едирәм	3—69
Ш. Микајылов. VIII—X синифләрдә биликләрин үмумиләшдирилмәси	2—67
Б. Мирзәјев. Шакирдләрин нитгиндә тәләффүз гүсурлары вә онлара гаршы мүбаризә јоллары	2—45
Б. Мурадов. Ше’р дилинин өјрәдилмәси јоллары	3—58
Б. Нәсиров. Исмин һал категоријасы илә мәнсубијјәт категоријасынын фәргләндирилмәсинә даир	4—25
Б. Нәчәфов. Фонетик тәһлилин нитг инкишафына тә’сири	2—39
А. Нуријев. Һәм адәт, һәм дә башга нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләрин тәдриси тәчрүбәсиндән	2—54
Н. Оручәлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә статик экран васитәләриндән истифадә	4—95
С. Пашајев. Ашыг јарадычылығында тәчнисиң өјрәдилмәсинә даир	4—85

С. Рзајев. Мектебдә ваһид нитг режимини дүзкүн тәшкил етмәјин бә’зи мәсәләләри	1—37
Т. Рзајев. Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә акустик техники васитәләрдән истифадә тәчрүбәсиндән	3—75
К. Салманов. Шакирдләрин нитгиндәки иш вә хүсусијјәтләри вә онун арадан галдырылмасы јоллары	3—35
Г. Сәрдаров. Азәрбајҗан дили вә әдәбијјатдан ев тапшырығлары	2—50
Г. Талыбов. IV синифдә сөз бирләшмәләричч тәдрисинә даир	3—47
М. Талышлы. Јазы тә’лиминдә шакирдләрә өзүнә нәзарәт вәрдишләринин ашыланмасы	2—13
Н. Худијев. Абдулла Шайгин Азәрбајҗан дили дәрсликләри	3—52
М. Һәкимов. Дастан вә дастанчы ашығларымыз һағгында	2—95
М. Һәјатзадә. V синифдә Марк Твенин «Том Сојжерин мачәралары» әсәринин тәдрисинә даир	2—75
Н. Һүммәтов. Дил вә әдәбијјат дәрсләринин әләгәли тәдрисиндә шакирд јарадычылығынын инкишафы үчүн истифадә едиләчәк синифдәнхарич тәдбирләр	1—42
М. Һәсәнов. Мүрәккәб чүмләнин садә чүмлә илә мүгајисәли тәдриси һағгында	3—25
Ә. Чаббарова. Азәрбајҗан дили дәрсләриндә ишә јазыларынын апарылмасы	1—32
Ә. Чаббарова. Ишә-ифадәләр вә онларын үслуб вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәсиндә ролу	4—11
Ј. Чәфәрли. Мектебдә әдәбијјат кабинетинин тәшкили	1—79
Т. Чәфәров. Ифадәли гираәтдә техники васитәләрдән истифадә	3—80

ОХУЧУЛАРЫН НЭЗЭРИНЭ

Нөрмәтли охучулар, мәчмуэмиздә Сизи марагландыран суаллара бундан сонра да мүнтәзәм чаваблар чап олуначагдыр. Лакин арзу олунур ки, редаксијаја көндәрилән суаллар аз әһәмијјәтли, икинчи вә ја үчүнчү дәрәчәли мәсәләләрә аид олмасын.

Редаксија әдәбијјат мүәллимләринин арзусуну нәзәрә алараг мәчмуәдә әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар суаллара чаваблар вермәји дә мөгсәдәмүвафиг һесаб едир. Әдәбијјата даир суалларда фәннин тәдриси просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләр, һабелә мүәллимләримизин әксәријјәтини марагландыран нәзәри вә методик характерли проблемләрин әһатә едилмәси арзу олунур.

Редаксија әминдир ки, Сиз өз суалларынызла әдәбијјат тәдрисинин сәмәрәли тәшкилиндә һамыны дүшүндүрән вә марагландыран вачиб мәсәләләри әһатә едәчәксиниз. Ејни заманда мүасир тәлимин нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәк јоллары, проблем ситуасија јаратмаг, сәнәт әсәрләрини мүасир әдәбијјатшүнаслыг вә методика бахымындан тәһлили илә јанашы, социализм реализми, әдәбијјатда партијалылыг вә хәлгилик, милли әдәбијјатларын гаршылыглы инкишафы вә зәнкинләшмәси вә с. нәзәри проблемләр барәдә шакирдләрә нечә вә һансы мәзмунда мәлүмат вермәк мәсәләләри дә әһатә олуначагдыр.

Мәктубларынызы көзләјирик.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, А. Һүсејнов, З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 22/І-1975-чи ил. Қағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$ қағыз вәрәғи, 6,61 чап вәрәғи. ФГ 20019. Сифариш 6495.
Тираж 13020.

Редаксијанын үиваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1974